

Організація з безпеки та співробітництва в Європі

Бюро з демократичних інститутів і прав людини

180/2023

ВЕРБАЛЬНА НОТА

Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (БДІПЛ) висловлює свою пошану делегаціям держав-учасниць ОБСЄ і, відповідно до пункту 7 Московського документу 1991 року, має честь передати висновки експертної місії, утвореної згідно з Московським механізмом за підтримки 45 держав-учасниць ОБСЄ після двосторонніх консультацій з Україною, разом з описом дій, які Україна вжила або має намір вжити щодо них.

БДІПЛ користується цією можливістю, щоб поновити перед делегаціями держав-учасниць ОБСЄ запевнення у своїй найвищій повазі.

[Підпис]

Печатка
«БЮРО ОБСЄ
ДЕМОКРАТИЧНИХ
ІНСТИТУТІВ І
ПРАВ ЛЮДИНИ
ОБСЄ S/N: 032-2011»

Варшава, 28 квітня 2023 року

До
Делегацій держав-учасниць ОБСЄ
Відень

*) Випр.1 у зв'язку зі зміною статусу розповсюдження, текст залишається без змін

Адреса: Мьодова 10 тел: +48-22-520 06 00 e-mail: office@odihr.pl 00-251 Варшава, Польща факс: +48-22-520 06 05 Веб-сайт: www.osce.org/odihr

У РАЗІ НЕВІДПОВІДНОСТІ АНГЛІЙСЬКА ВЕРСІЯ МАЄ ПЕРЕВАЖНУ СИЛУ.

ЗВІТ ПРО ПОРУШЕННЯ ТА НЕДОТРИМАННЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ, ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ ТА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПРИМУСОВИМ ПЕРЕМІЩЕННЯМ ТА/АБО ДЕПОРТАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ ДО РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Професорка Вероніка Білкова, докторка Сесілі Геллештвейт і докторка Еліна
Штейнерте

ЗМІСТ

I.	Загальні зауваження та огляд	1
II.	Вступ і повноваження	3
III.	Сфера повноважень і методологія	5
A.	Сфера повноважень	5
B.	Методологія	6
C.	Застосовні міжнародні правові стандарти	8
1.	Зобов'язання ОБСЄ	9
2.	Міжнародне гуманітарне право	9
3.	Міжнародне право прав людини	10
4.	Міжнародне кримінальне право	10
5.	Інші міжнародні правові стандарти	12
IV.	Огляд фактичної ситуації	13
A.	Невизначеність щодо кількості українських дітей, які зазнали примусового переміщення та/або депортації	13
B.	Категорії українських дітей, які зазнали примусового переміщення та/або депортації	14
C.	Найпоширеніші заявлені підстави для переміщення дітей з України	15
1.	Евакуація з міркувань безпеки	15
2.	Переміщення з метою усиновлення або опіки	17
3.	Тимчасове перебування в так званих таборах відпочинку	18
D.	Стан українських дітей під час примусового переміщення чи депортації	19
E.	Повернення українських дітей	23
V.	Заявлені порушення міжнародного гуманітарного права	23
A.	Сфера застосування МГП щодо переміщення дітей	24

1.	Ситуація до 24 лютого 2022 року	24
2.	Ситуація з 24 лютого 2022 року.....	25
3.	Територія, окупована російськими військами.....	26
4.	Незначущість односторонніх змін статусу однією з воюючих сторін.....	27
B.	Захисна схема МГП щодо українських дітей	29
1.	«Цивільне населення».....	29
2.	«Захищені особи».....	29
3.	Сім'ї.....	30
4.	Особливий захист дітей	31
5.	Національні інформаційні бюро та обов'язок моніторингу.....	32
C.	Заборона депортації та примусового переміщення	34
1.	Суть заборони	35
2.	Переміщення за згодою	35
3.	Виняток: безпека населення та матеріальні причини	39
4.	Виняток: медична евакуація дітей за межі території.....	43
5.	Переміщення, що відбулися починаючи з 2014 року	44
D.	Лікування дітей.....	44
1.	Реєстрація.....	44
2.	Проживання та освіта.....	45
3.	Тимчасовий характер і заборона натуралізації	46
E.	Возз'єднання/Повернення дітей	47
1.	Обов'язок надавати можливість возз'єднання	47
2.	Обов'язок сприяти репатріації.....	48
F.	Висновки	49
VI.	Заявлені порушення та зловживання міжнародним правом прав людини.....	50
A.	Застосовне міжнародне право прав людини.....	50
B.	Найкращі інтереси дитини	52
1.	Обсяг.....	52
2.	Зміст і реалізація.....	56
C.	Особливі права дитини	58
1.	Право на ідентичність.....	58
2.	Право на сім'ю.....	63
3.	Право на освіту.....	68
4.	Право на інформацію	69
5.	Право на відпочинок, дозвілля, ігри, розваги та участь у культурному житті та мистецтві	69
6.	Право на свободу думки, совісті і релігії.....	70
7.	Право на здоров'я.....	71

8. Право на свободу та безпеку	71
D. Злочини проти людяності	72
E. Висновки	73
VII. Відповідальність за порушення МГП та МППЛ, а також за потенційні воєнні злочини та злочини проти людяності	74
A. Відповідальність згідно з МГП	74
1. Зобов'язання держав за МГП	74
2. Механізми відповідальності згідно з МГП	75
B. Відповідальність згідно з МППЛ	77
1. Зобов'язання держав згідно з МППЛ	77
2. Механізми відповідальності згідно з МППЛ	78
C. Відповідальність за МКП	81
1. Зобов'язання держав за МКП	81
2. Механізми притягнення до відповідальності за МКП	82
VIII. Загальні висновки	83
IX. Рекомендації	85
A. Російській Федерації	85
B. Україні	86
C. До інших держав і міжнародних організацій	87

Додаток 1: Лист до постійного представника Російської Федерації при ОБСЄ

Додаток 2: Лист до Постійного представника України при міжнародних організаціях у Відні та відповідь на цей лист

Додаток 3: Відповідь Постійного представника України при міжнародних організаціях у Відні

I. ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ ТА ОГЛЯД

30 березня 2023 року, делегації 45 держав-учасниць Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) після консультацій з Україною задіяли Московський механізм згідно з пунктом 8 Московського документа. Вони звернулися із проханням, щоб Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ) звернулося до України за погодженням запрошення місії експертів для «*вирішення проблеми депортації дітей в умовах порушення прав людини та гуманітарних наслідків агресивної війни Росії проти України*». За результатами цього запиту, 4 квітня 2023 року Україна сформувала місію у складі трьох експерток – професорки Вероніки Білкової (Чехія), докторки Сесілі Геллештвейт (Норвегія) та докторки Еліни Штейнерте (Латвія).

Мандат Місії полягав у тому, щоб *«грунтуючись на попередніх висновках, встановити факти й обставини щодо можливих порушень відповідних зобов'язань ОБСЄ, порушень і недотримання прав людини, порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, а також можливих випадків воєнних злочинів та злочинів проти людяності, пов'язаних з або скоєних внаслідок примусового переміщення дітей у межах тимчасово контрольованих або окупованих Росією частин території України та/або їх депортації до Російської Федерації; а також у зборі, консолідації та аналізі цієї інформації з метою надання рекомендацій; наданні інформації відповідним механізмам підзвітності, а також національним, регіональним або міжнародним судам чи трибуналам, які мають або можуть у майбутньому мати юрисдикцію»*.

Місія спиралася на звіти, підготовлені двома попередніми місіями експертів та експерток, створеними в рамках Московського механізму в березні та травні 2022 року. Під час підготовки свого звіту, Місія використовувала кілька методів встановлення фактів і спиралася на різні джерела, переважно письмові матеріали, включаючи подання, які надійшли через спеціальний канал електронної пошти, створений для цих цілей БДПІЛ; онлайн та особисті інтерв'ю з представниками міжнародних організацій та неурядових організацій, правозахисниками, науковцями, представниками юридичної професії та журналістами; а також, опитування потерпілих і свідків. Три експертки також відвідали Київ, де зустрілися з представниками українських органів влади та представниками громадянського суспільства, включно з юристами та журналістами.

Місія встановила, що починаючи з 24 лютого 2022 року, і навіть до цієї дати, значна кількість українських дітей була переміщена з території України на тимчасово окуповані території, а також на територію Російської Федерації. Хоча точні цифри залишаються невідомими, факт масштабного переміщення українських дітей не заперечується ані Україною, ані Росією. У цьому звіті основна увага приділяється дітям-сиротам і дітям без супроводу, оскільки вони є найбільш уразливими групами серед дітей - переміщених осіб. Місія встановила три найпоширеніші заявлені підстави для організованого переміщення цих дітей: (1) евакуація з міркувань безпеки, (2) переміщення з метою усиновлення або опіки та (3) тимчасове перебування в так званих «таборах відпочинку».

Під час перебування на тимчасово окупованих територіях чи в Російській Федерації, українські діти перебувають в спеціалізованих установах або в російських сім'ях – формами розміщення є усиновлення, яке застосовується переважно до дітей з Криму (принаймні з 2015 року), або опіка, піклування чи прийомні сім'ї, що застосовується більш широко до інших українських дітей (переважно після 24 лютого 2022 року). Якою б не була форма розміщення, українські діти опиняються в суцільно російському

середовищі, включаючи мову, звичаї та релігію, і піддаються проросійській інформаційній кампанії, яка часто зводиться до цілеспрямованого перевиховання та залучення до військової освіти. Російська Федерація не робить жодних кроків для активного сприяння поверненню українських дітей. Навпаки, вона створює різні перешкоди для сімей, які прагнуть повернути своїх дітей. На сьогоднішній день ані ця місія, ані українська влада не змогли навіть сформувати список таких дітей, не кажучи вже про їхнє місцезнаходження, незважаючи на звернення до російської влади з відповідними запитами.

Місія дослідила повідомлення про евакуацію та примусове переміщення українських дітей російською окупаційною владою у світлі відповідних положень міжнародного гуманітарного права (МГП). Російська Федерація, як воююча та окупаюча держава, зобов'язана поважати застосовну норму МГП, згідно з якою діти користуються захистом, що стосується «цивільного населення», «осіб, які перебувають під захистом», членів сім'ї та, нарешті, спеціальним захистом, призначеним для дітей.

Місія виявила, що хоча у деяких випадках евакуація дітей відповідала обов'язкам Росії за МГП, інші практики примусових евакуацій, переміщень і тривалого переміщення українських дітей є порушеннями МГП, а в деяких випадках — серйозними порушеннями IV-ої Женевської конвенції (ЖК-IV) і воєнними злочинами, зокрема порушенням заборони на примусове переміщення або депортацію згідно зі статтею 49 ЖК-IV.

Місія також виявила, що невиправдане тривале перебування або необґрунтовані логістичні перешкоди порушують обов'язок сприяти возз'єднанню та суперечать принципам, втіленим у ЖК-IV, згідно з якими єдність сім'ї необхідно захищати та поважати. Крім того, Місія вважає, що переміщення Росією українських дітей на тимчасово окуповані території чи територію Росії у поєднанні з веденням воєнних дій, відбувається з ігноруванням її обов'язку згідно з ЖК-IV створити обов'язкові механізми для відстеження цих дітей, повідомляти про їхнє місцезнаходження та сприяти їхній репатріації або возз'єднанню з родинами, і є порушенням Женевських конвенцій (ЖК), що обтяжує серйозність інших порушень.

Більше того, Місія приходить до висновку, що передача дітей без супроводу на усиновлення або застосування до них подібних заходів асиміляції є несумісним з ЖК-IV. Зміна громадянства українських дітей є порушенням статті 50(2) ЖК-IV. Це також суперечить принципам, втіленим у ЖК-IV, згідно з якими єдність сім'ї необхідно захищати та поважати. Сприяння перевихованню та постійній інтеграції в російські родини є підтвердженням того, що переміщені українські діти дійсно є жертвами депортації в розумінні статті 49 ЖК-IV.

Місія дійшла висновку, що мали місце численні та повторювані порушення прав дітей, депортованих до Російської Федерації. Російська Федерація не лише неодноразово явно порушувала найкращі інтереси цих дітей, вона також позбавляла їх права на ідентичність, сім'ю, права на возз'єднання з родиною, а також порушувала їхні права на освіту, доступ до інформації, право на відпочинок, дозвілля, ігри та участь в культурному житті та мистецтві, а також право на думку, совість і релігію, право на здоров'я та право на свободу та безпеку. Це становить собою триваючі порушення статей 3, 8, 9, 10, 12, 14, 17, 20, 21, 24, 28, 29, 31 і 37 (b) Конвенції ООН про права дитини (КООНПД). Сукупні наслідки цих численних порушень також викликають дуже серйозні занепокоєння щодо того, що були порушені права цих дітей бути вільними від тортур і жорстокого поводження та іншого нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (стаття 37 (a) Конвенції ООН про права дитини). Крім того, Місія дійшла висновку, що практика примусового переміщення

та/або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території та на територію Російської Федерації може становити собою злочин проти людяності «*депортація або примусове переміщення населення*».

Місія нагадує, що МГП, міжнародне право прав людини (МППЛ) і міжнародне кримінальне право (МКП) покладають на держави різні зобов'язання. Вони охоплюють зобов'язання поважати та забезпечувати дотримання МГП; зобов'язання поважати, захищати та реалізовувати права людини; а також, зобов'язання запобігати, припиняти, розслідувати та переслідувати за воєнні злочини та злочини проти людяності. Такі зобов'язання застосовуються не лише до сторін конфлікту (МГП) або територіальної держави (МППЛ, МКП), але також, у тій чи іншій формі, до третіх держав. Міжнародне співтовариство в цілому має забезпечити дотримання МГП, МППЛ та МКП.

Щодо МГП, не існує спеціальних механізмів відповідальності. Можна було б задіяти *Міжнародну комісію з встановлення фактів*, або визначити держави-покровительки, але ці інституції рідко, якщо взагалі, використовувалися в останні десятиліття. Таким чином, МКЧХ, як заміник держав-покровительок, а також в своїй автономній ролі, значною мірою залишається відповідальним за вжиття заходів, нехай і конфіденційних, для забезпечення дотримання норм МГП. І навпаки, щодо МППЛ, існують різні політичні, а також квазісудові та навіть судові органи, які контролюють дотримання державами своїх зобов'язань, що впливають з МППЛ, та/або розглядають індивідуальні чи міждержавні скарги щодо заявлених порушень МППЛ. До таких органів належать Рада з прав людини (РПЛ), комітети ООН з прав людини або ЄСПЛ. Більшість із цих органів уже активно займаються ситуацією в Україні, а деякі навіть розглядали, хоча поки що з обмеженими результатами, питання примусового переміщення та/або депортації українських дітей. Нарешті, відповідно до МКП національні суди в Україні та інших країнах і Міжнародний кримінальний суд (МКС) розпочали розслідування звинувачень у воєнних злочинах та/або злочинах проти людяності, включаючи звинувачення, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей.

У світлі цих висновків Місія сформулювала ряд рекомендацій, адресованих Російській Федерації, Україні та іншим державам і міжнародним організаціям.

II. ВСТУП І ПОВНОВАЖЕННЯ

30 березня 2023 року, делегації 45 держав-учасниць ОБСЄ (Албанія, Андорра, Австрія, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Канада, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Латвія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Мальта, Молдова, Монако, Чорногорія, Нідерланди, Північна Македонія, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Сан-Марино, Сербія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Сполучене Королівство та Сполучені Штати Америки) після консультацій з Україною задіяли Московський механізм згідно з пунктом 8 Московського документа. Вони попросили, щоб БДППЛ звернулося до України за погодженням запрошення місії експертів для «*вирішення проблеми депортації дітей в умовах порушення прав людини та гуманітарних наслідків агресивної війни Росії проти України*». Після цього запиту, 4 квітня 2023 року, Україна сформувала місію у складі трьох експерток, обраних зі списку експертів та експерток, що можуть бути залучені у рамках Московського механізму. Призначеними експертками були професорка Вероніка Білкова (Чеська Республіка), докторка Сесілі Геллештвейт (Норвегія) та докторка Еліна Штейнерте (Латвія).

Мандат Місії полягав у тому, щоб *«грунтуючись на попередніх висновках, встановити факти й обставини щодо можливих порушень відповідних зобов'язань ОБСЄ, порушень і недотримання прав людини, порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, а також можливих випадків воєнних злочинів та злочинів проти людяності, пов'язаних з або скоєних внаслідок примусового переміщення дітей у межах тимчасово контрольованих або окупованих Росією частин території України та/або їх депортації до Російської Федерації; а також у зборі, консолідації та аналізі цієї інформації з метою надання рекомендацій; наданні інформації відповідним механізмам підзвітності, а також національним, регіональним або міжнародним судам чи трибуналам, які мають або можуть у майбутньому мати юрисдикцію».*

Згідно з параграфом 7 Московського документа, Місія експертів мала три тижні для виконання свого мандату. Відтак вона представила свій звіт 25 квітня 2023 року. Під час підготовки проєкту звіту Місія отримувала адміністративну та логістичну підтримку з боку БДПЛ. Експертки хочуть підкреслити, що відповідно до правил Московського механізму БДПЛ жодним чином не втручалася в основну роботу Місії, яка діяла повністю незалежно, нейтрально та неупереджено.

Місія взяла до уваги матеріали звітів, підготовлених двома попередніми місіями експертів та експерток, утвореними в рамках Московського механізму в березні та травні 2022 року.¹ Ці звіти містять вичерпний огляд можливих порушень зобов'язань ОБСЄ, а також порушень і зловживань МППЛ та МГП, а також інформацію про можливі випадки воєнних злочинів і злочинів проти людяності, які сталися протягом перших чотирьох місяців повномасштабного збройного конфлікту між Російською Федерацією та Україною (24 лютого 2022 року – 25 червня 2023 року). У той час як у Першому звіті розглядалися лише питання депортації цивільних осіб загалом, не зосереджуючись конкретно на дітях (Розділ IV.E.5.F та Розділ V.D.8), у Другому звіті вже зазначалося, що понад 210000 дітей, як із супроводом, так і без супроводу, могли бути переміщені Росією під час конфлікту, згідно з українськими джерелами, хоча цю цифру та місцеперебування цих дітей не вдалося перевірити (Розділ IV.A.5.F).

Доповідь Незалежної міжнародної слідчої комісії ООН щодо України (НМСКУ),² що опублікована 15 березня 2023 року, містить ще більш детальний розділ про примусове переміщення та депортацію дітей (розділ IV.D). Комісія знайшла докази, які свідчать про те, що велика кількість дітей була депортована з України до Російської Федерації, та що Росія вжила законодавчих та політичних заходів для надання російського громадянства деяким із цих дітей та полегшення їх влаштування в прийомні сім'ї. Комісія дійшла висновку, що *«ситуації /.../ щодо переміщення та депортації дітей в межах України та до Російської Федерації порушують міжнародне гуманітарне право та становлять собою воєнний злочин»*.³ 28 березня 2023 року, Рада ООН з прав людини продовжила мандат Комісії ще на один рік,⁴ підкресливши, зокрема, *«важливість розслідування та документування порушень і зловживань правами*

¹Вольфганг Бенедек, Вероніка Білкова, Марко Сассолі, *Звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені в Україні з 24 лютого 2022 р.*, ОБСЄ, Відень, 13 квітня 2022 р. (Звіт I Московського механізму ОБСЄ); і Вероніка Білкова, Лаура Герціо, Василька Санцін, *Звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені в Україні (1 квітня – 25 червня 2022 р.)*, ОБСЄ, Відень, 14 липня 2022 р. (Звіт II Московського механізму ОБСЄ).

²ООН Док. A/HRC/52/62, *Звіт незалежної міжнародної слідчої комісії щодо України*, 15 березня 2023 р. (Звіт НМСКУ).

³Там само, пункт 102.

⁴ООН Док. A/HRC/51/L.41/Rev.1, *Ситуація з правами людини в Україні внаслідок російської агресії*, 29 березня 2023 р., п. 18.

дитини та порушень міжнародного гуманітарного права, включаючи примусове переміщення та депортацію, за допомогою відповідних механізмів, включаючи Слідчу комісію».⁵

17 березня 2023 року Міжнародний кримінальний суд (МКС) оголосив, що видав ордери на арешт президента Російської Федерації Володимира Володимировича Путіна та Уповноважену з прав дитини при президенті Російської Федерації Марію Олександрівну Львову-Белову.⁶ Обоє ймовірно відповідальні за два воєнні злочини, а саме за незаконну депортацію населення (дітей) згідно зі статтею 8(2)(a)(vii) Римського статуту МКС та незаконне переміщення населення (дітей) з окупованих районів України до Російської Федерації відповідно до статті 8(2)(b)(viii) Статуту. На момент подання цього звіту не було жодної додаткової інформації про ордер на арешт, і МКС, схоже, не вжив жодних офіційних кроків у розслідуванні ситуації в Україні.

III. СФЕРА ПОВНОВАЖЕНЬ І МЕТОДОЛОГІЯ

A. СФЕРА ПОВНОВАЖЕНЬ

Місії було доручено дослідити питання *«примусового переміщення дітей в межах частин території України, тимчасово контрольованих або окупованих Росією, та/або їх депортацію до Російської Федерації»*. Предмет розгляду визначив матеріальний, персональний, територіальний і часовий обсяг мандата.

Ratione materiae, Місія зосереджувалася на випадках недобровільного переміщення (примусового переміщення та/або депортації) дітей із районів, де вони законно перебувають, до інших районів або на територію тієї самої держави, або через кордони на територію іншої держави. Переміщення вважається недобровільним, якщо: а) зацікавлені особи або їхні законні опікуни не надають на це згоди або коли первісну згоду згодом відкликано, або б) коли переміщення відбувається без підстав, дозволених міжнародним правом. Недобровільне переміщення завжди передбачає елемент примусу, але цей елемент не обов'язково передбачає застосування фізичної чи іншої сили. Радше, наголос робиться на *«відсутності справжнього вибору /.../ у /.../ переміщенні»*.⁷ Немає значення, чи переміщення носитиме постійний чи тимчасовий характер.

Ratione personae, Місії було доручено зосередитися на примусовому переміщенні та/або депортації дітей. Згідно з визначенням, що міститься в Конвенції ООН про права дитини (КПД), під дитиною розуміється *«кожна людська істота віком до вісімнадцяти років, якщо відповідно до законодавства, що застосовне до дитини, повноліття не досягається раніше»* (ст. 1). Такий самий віковий ценз закріплено і Сімейним кодексом України (ст. 6).⁸ Основна увага Місії приділяється дітям без супроводу батьків та сиротам. Категорії визначені тут відповідно до визначень, запропонованих у *Міжвідомчих керівних принципах щодо дітей без супроводу та дітей, розлучених із сім'єю*, 2004 року.⁹ Термін «діти без супроводу» включає *«дітей,*

⁵Там само, пункт 17.

⁶Ситуація в Україні: судді МКС видають ордери на арешт Володимира Володимировича Путіна та Марії Олексіївни Львової-Белової, прес-реліз МКС, 17 березня 2023 р.

⁷МТКЮ, Прокурор проти Радована Караджича, ІТ-95-5/18-Т, рішення, 24 березня 2016 р., п. 489.

⁸«Сімейний кодекс Російської Федерації» від 29 грудня 1995 р. №223-ФЗ.

⁹Міжвідомчі керівні принципи щодо дітей без супроводу та дітей, розлучених із сім'єю, МКЧХ, 2004 р. Цей документ було створено Міжвідомчою робочою групою з питань дітей без супроводу та дітей, розлучених із сім'єю, яка об'єднала представників Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ),

які були розлучені з обома батьками та іншими родичами і про яких не піклується дорослий, який відповідно до закону чи звичаю відповідає за це».¹⁰ Термін «сироти» означає «дітей, обоє батьків яких померли».¹¹ Зосередження уваги на цих двох категоріях дітей обумовлено їх особливою вразливістю, і в жодному разі не повинно тлумачитися як припущення про те, що інші категорії дітей, зокрема ті, що супроводжуються їхніми батьками або іншими родичами, не піддавалися також примусовому переміщенню та/або депортації в рамках поточного конфлікту в Україні.

Ratione territoriae, Місія займалася питаннями примусового переміщення дітей, які походять з території України, в межах міжнародно визнаних кордонів цієї країни. Місія взяла до уваги Резолюцію 68/262 Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 року,¹² в якій підкреслюється, що «референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі 16 березня 2014 року, не маючи чинності, не може становити основу для будь-яких змін статусу Автономної Республіки Крим або м. Севастополя»¹³ і закликала держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати жодних змін у статусі цих регіонів.¹⁴ Також було враховано Резолюцію ES-11/4 Генеральної Асамблеї ООН від 12 жовтня 2022 року,¹⁵ яка закріпила такий самий підхід щодо Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей України. Місія зазначає, що мандат вимагав від неї розглядати як примусове переміщення дітей на частинах території України, які тимчасово контролюються або окуповані Росією, так і депортацію дітей до Російської Федерації. Таким чином, відповідно до свого мандату Місія досліджувала події, які, хоч і розпочалися на території України, частково відбулися на території Російської Федерації.

Ratione temporis, Місія розглянула всі випадки примусового переміщення та/або депортації дітей в межах України чи Російської Федерації, які їй вдалося ідентифікувати. Було чітко встановлено, що ці випадки не обмежувалися періодом після відкритого акту агресії Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року, а деякі з них мали місце до цієї дати, у 2014-2022 роках. Звіт було завершено до 23 квітня 2023 року, тому будь-які події, що відбулися після цієї дати, не могли бути відображені у звіті.

В. МЕТОДОЛОГІЯ

Під час підготовки цього звіту Місія використовувала кілька різних методів встановлення фактів і спиралася на різні джерела.

По-перше, Місія збрала численні письмові матеріали. Ці матеріали охоплювали правові документи, прийняті на міжнародному рівні, правові акти, прийняті в окремих державах, особливо в Україні та Російській Федерації, а також резолюції, прийняті міжнародними органами, і заяви держав. Місія також взяла до уваги звіти, опубліковані міжнародними та регіональними організаціями, неурядовими організаціями (НУО), експертними органами та вченими; повідомлення ЗМІ; та наукові тексти. Звіти

Міжнародний комітет порятунку (IRC), Save the Children UK (SCUK), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR) і World Vision International (WVI).

¹⁰Там само, с. 13.

¹¹Там само, с. 13.

¹²ООН Док. A/RES/68/262, *Територіальна цілісність України*, 1 квітня 2014 р.

¹³Там само, пункт 5.

¹⁴Там само, пункт 6.

¹⁵ООН Док. A/RES/ES-11/4, *Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН*, 13 жовтня 2022 р.

включали, не обмежуючись ними, Звіти I та II Московського механізму ОБСЄ, звіт НМСКУ, звіти, які регулярно публікує Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні (ММПЛУ)¹⁶ та звіт, виданий Комісаром Ради Європи з прав людини.¹⁷ Місія також отримувала цінні матеріали через спеціальний канал електронної пошти, створений для цих цілей БДПЛ.

По-друге, Місія провела понад 25 онлайн-інтерв'ю або особистих інтерв'ю, насамперед із представниками міжнародних організацій і неурядових організацій, а також із правозахисниками, представниками юридичної професії, журналістами, науковцями, кількома жертвами та свідками.

По-третє, 14-20 квітня 2023 року, три експертки здійснили візит до Києва. Під час цього візиту, Місія провела подальші особисті інтерв'ю з представниками української влади, зокрема з Уповноваженим Президента України з прав дитини, Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерством соціальної політики України, Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення, Генеральною прокуратурою України, Офісом представника Президента України в Автономній Республіці Крим, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. Місія також провела численні зустрічі з представниками міжнародної спільноти та представниками громадянського суспільства, зокрема правозахисниками, юристами та журналістами. Експертки висловлюють подяку українській владі та БДПЛ за допомогу в організації візиту.

У своїй діяльності зі встановлення фактів Місія керувалася принципом забезпечення безпеки та добробуту співрозмовників і, перш за все, дотримувалася принципу «не зашкодь». Місія не проводила інтерв'ю з особами, окрім тих випадків, коли вони прямо погоджувалися на інтерв'ю, і після поглибленого обговорення цього питання, вона утрималася від опитування дітей віком до 14 років. Усі інтерв'ю проводилися в безпечних місцях або на захищених онлайн-платформах, і нотатки з цих інтерв'ю не були доступні для будь-яких зовнішніх учасників. Нотатки будуть знищені після завершення мандата.

Місія застосувала стандарт доказів «розумні підстави вважати» в своїй оцінці фактичних і правових аспектів явища, яке розглядається.¹⁸ Цей стандарт вважався дотриманим, коли принаймні два надійних первинних джерела, незалежно одне від одного, підтверджували правдивість певних фактів чи інформації. Місія активно намагалася перевірити всі дані, використані в цьому звіті. Коли це було неможливо або коли різні джерела надавали різні дані, це вказується у звіті. Посилання на відповідні джерела інформації також надано у звіті в межах, описаних вище.

Стандарт «розумні підстави вважати» є менш суворим, ніж кримінальний стандарт доведення «поза розумним сумнівом». Останній стандарт вважається дотриманим, якщо висновок є єдиним обґрунтованим висновком, який можна зробити з наданих доказів.¹⁹ Однак, особливо враховуючи встановлені часові рамки, а також інструменти та засоби, які були в розпорядженні Місії, цього вищого стандарту неможливо було

¹⁶УВКПЛ, *Доповідь про ситуацію з правами людини в Україні (1 лютого – 31 липня 2022 р.)*, 27 вересня 2022 р. (Доповідь УВКПЛ I); УВКПЛ, *Доповідь про ситуацію з правами людини в Україні (1 серпня 2022 р. – 31 січня 2023 р.)*, 24 березня 2023 р. (Доповідь УВКПЛ II).

¹⁷Комісар Ради Європи з прав людини, *Необхідні термінові дії для возз'єднання українських дітей, переселених до Росії та на окупованих Росією територіях, з їхніми родинами*, 6 березня 2023 р. (Звіт Ради Європи).

¹⁸Цей стандарт широко використовується в міжнародних документах для різних цілей, див., наприклад, статтю 58 Статуту МКС або статтю 12 Конвенції ООН проти зброї.

¹⁹Див. МТКЮ, *Прокурор проти Міломира Стакіча*, IT-97-24-A, Апеляційна палата, 22 березня 2006 р., пункт 219. Див. також статтю 66(3) Статуту МКС.

дотриматись. Таким чином, звіт утримується від будь-яких тверджень щодо кримінальної відповідальності конкретних осіб. Це також цілком доречно, оскільки питання, пов'язані з такою відповідальністю, розглядаються в паралельних провадженнях МКС та регіональними й національними судами, на компетенцію яких посилається цей звіт у цій конкретній сфері.

За два дні після свого створення, Місія надіслала листа Постійному представникові України при міжнародних організаціях у Відні пану Євгенію Цимбалюку та Постійному представникові Російської Федерації при ОБСЄ у Відні пану Олександру Лукашевичу, із запрошенням двом країнам, яких безпосередньо стосується мандат Місії, співпрацювати та ділитися всією відповідною інформацією, яка є у розпорядженні їхніх відповідних національних органів. Листи також містили конкретний перелік установ, з якими Місія мала бажання провести прямі зустрічі. Місія з жалем констатує, що в той час як перший лист викликав активну співпрацю з боку різних українських органів влади, другий лист залишився без відповіді. Отже, з'ясовуючи позицію Російської Федерації з питань, що розглядаються в рамках мандату, Місія була змушена спиратися на загальнодоступні джерела, особливо на заяви представників Російської Федерації, їхні дописи в соціальних мережах (Telegram) та російських ЗМІ. Ці два листи разом із відповіддю Постійного представника України при міжнародних організаціях у Відні додаються до цього звіту (див. Додаток I та Додаток II).

Виконуючи свій мандат, Місія зіткнулася з різними проблемами. Найсерйознішою з них були обмежені часові рамки мандата та обмежені ресурси, які були в розпорядженні Місії. Ці два фактори ускладнювалися великою кількістю дезінформації та фейкових новин, які існують у публічному просторі. Щоб подолати цю останню проблему, Місія застосувала дуже обережний підхід до перевірки наявної інформації та суворо дотримувалася стандарту доказів «розумні підстави вважати», зазначеного вище.

С. ЗАСТОСОВНІ МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ

Місії було доручено встановити факти та обставини щодо *«можливих порушень відповідних зобов'язань ОБСЄ, порушень і зловживань правами людини, порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, а також можливих випадків воєнних злочинів та злочинів проти людяності»*, пов'язаних з або скоєних внаслідок примусового переміщення дітей у межах тимчасово контрольованих або окупованих Росією частин території України та/або їх депортації до Російської Федерації. Таким чином, застосовні правові стандарти охоплюють: а) відповідні зобов'язання ОБСЄ, б) міжнародне гуманітарне право (МГП), с) міжнародне право прав людини (МППЛ), і d) регулювання воєнних злочинів і злочинів проти людяності згідно з міжнародним кримінальним правом (МКП).

Ці чотири набори стандартів не є відокремленими один від одного, а навпаки, мають важливі перетини та взаємозв'язки. Одне і те ж діяння, наприклад, примусове переміщення дитини, може водночас становити порушення всіх цих стандартів, що одночасно спричиняє як відповідальність держави, якій приписується діяння, так і індивідуальну кримінальну відповідальність конкретних осіб, які віддали наказ або виконали це діяння. Як зазначено вище, цей звіт не має на меті ідентифікувати таких осіб, і аналіз, що міститься в ньому, пов'язаний з наведеним вище набором стандартів, таким чином обмежується встановленням дій, які можуть становити собою воєнні злочини або злочини проти людяності за умови, що відповідальних осіб можна буде знайти у рамках кримінального провадження.

1. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ОБСЄ

ОБСЄ та, раніше, держави-учасниці НБСЄ, неодноразово підтверджували важливість захисту дітей у рамках людського виміру та підтверджували основний правовий стандарт цього захисту, що випливає з МГП, МППЛ та МКП.²⁰ І Україна, і Російська Федерація взяли на себе зобов'язання дотримуватися цих стандартів.

У Копенгагенському документі 1990 року, держави-учасниці вирішили «*приділяти особливу увагу визнанню прав дитини, її громадянських прав та індивідуальних свобод, економічних, соціальних і культурних прав, а також її права на особливий захист від будь-яких форм насильства та експлуатації*».²¹ У декларації Стамбульського саміту 1999 року, вони зобов'язалися «*активно захищати права та інтереси дітей, особливо в конфліктних і постконфліктних ситуаціях*».²² Пізніше, держави-учасниці також підтвердили «*право на захист приватного та сімейного життя*»,²³ а також визнали, що «*кожна людина має право на громадянство, і ніхто не може бути позбавлений свого громадянства свавільно*».²⁴

2. МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

Міжнародне гуманітарне право (МГП) — це галузь міжнародного публічного права, яка застосовується саме в контексті збройних конфліктів, та спрямована на обмеження гуманітарних та інших наслідків таких конфліктів. МГП застосовується як у міжнародних, так і в локальних збройних конфліктах і є обов'язковим для всіх (державних чи недержавних) сторін у таких конфліктах. МГП складається з двох основних гілок: Женевського права та Гаазького права.

Женевське право захищає жертв війни, тобто тих, хто не бере або більше не бере участі у військових діях і опинився в руках іншої сторони конфлікту (поранені, хворі, жертви корабельної аварії, військовополонені, іноземні цивільні особи на території іншої сторони конфлікту, цивільне населення на окупованих територіях тощо). Женевське право регулюється чотирма Женевськими конвенціями (1949 р.) і трьома Додатковими протоколами до цих конвенцій (1977 р., 2005 р.). Російська Федерація та Україна є державами-учасницями всіх цих документів. Основні норми Женевського права вважаються частиною міжнародного звичаєвого права.²⁵

Гаазьке право обмежує засоби і методи ведення війни, тобто вказує, яку військову тактику і яку зброю можуть застосовувати сторони конфлікту на полі бою, а також які особи та об'єкти можуть бути законними цілями. Гаазьке право регулюється Гаазькими конвенціями (1899 р., 1907 р.) та багатьма іншими, більш конкретними договорами. Російська Федерація та Україна є державами-учасницями деяких із цих договорів. Знову ж таки, деякі норми Гаазького права вважаються частиною міжнародного звичаєвого права.

У МГП, *IV Женевська конвенція 1949 року про захист цивільного населення під час війни (ЖК)* і *Додатковий протокол I 1977 року до ЖК, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (ДП-I)*, застосовуються до захисту дітей у збройних конфліктах. Ці документи також містять правила щодо примусового переміщення

²⁰ Див. Зобов'язання щодо людського виміру ОБСЄ, том. I Тематичний збірник, 3-є видання, том II. Хронологічна компіляція, т. III, ОБСЄ-БДПЛ, Варшава, 2012.

²¹ НБСЄ, Документ Копенгагенської зустрічі Конференції з людського виміру НБСЄ, 1990, параграф 13.

²² ОБСЄ, Стамбульський документ, 1999, параграф 28.

²³ НБСЄ, Документ Московської зустрічі Конференції з людського виміру НБСЄ, 1991 р., п. 24.

²⁴ НБСЄ, Гельсінський документ: Виклики змін, 1992 р., параграф 55; ОБСЄ, Стамбульська хартія європейської безпеки, 1999 р., п. 19.

²⁵ Жан-Марі Хенкертс, Луїза Досвальд-Бек (ред.), Звичайне міжнародне гуманітарне право, Том I: Правила, Том II: Практика, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

та/або депортації цивільних осіб. Найважливішими положеннями є: стаття 24 ЖК-IV (Заходи, пов'язані з добробутом дітей – Загальний захист населення від певних наслідків війни), стаття 49 ЖК-IV (Депортації, переміщення, евакуація – окуповані території), стаття 50 ЖК-IV (Діти – окуповані території), стаття 77 ДП-I (Захист дітей – поводження з особами, які перебувають під владою сторони конфлікту), та стаття 78 ДП-I (Евакуація дітей – поводження з особами, які перебувають під владою сторони конфлікту). Ці норми також вважаються звичаєвими за своєю природою, і ані Російська Федерація, ані Україна, не висловили жодних застережень щодо них. Детальний аналіз цих положень, а також розгляд їх актуальності в контексті примусового переміщення та/або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території та територію Російської Федерації буде надано у Розділі V цього звіту.

3. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ

Міжнародне право прав людини (МППЛ) охоплює набір правил, за допомогою яких держави зобов'язалися поважати, захищати та реалізовувати права людини всіх осіб на їхній території чи під їхньою юрисдикцією. Основними джерелами МППЛ є універсальні та регіональні договори, хоча найбільш фундаментальні норми МППЛ є частиною міжнародного звичаєвого права. МППЛ застосовується як у мирний час, так і під час збройного конфлікту, коли гарантії, надані неабсолютними правами людини, можуть бути тимчасово призупинені (відступ).

Діти, як і будь-які інші особи, захищені загальними документами з прав людини, зокрема, *Міжнародним пактом про громадянські та політичні права* (1966 р., МПГПП), *Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права* (1966 р., МПЕСКП) та *Європейською конвенцією про права людини* (1950 р., ЄКПЛ). Крім того, обидва пакти містять конкретне положення про захист дітей – стаття 24 МПГПП і стаття 10(3) МПЕСКП. Україна та Російська Федерація є державами-учасниками обох пактів. Україна також є державою-учасницею ЄКПЛ. Російська Федерація перестала бути державою-учасницею ЄКПЛ 16 вересня 2022 року.²⁶

Окрім того, права дітей захищені Конвенцією ООН про права дитини (КПД, 1989 р.), яка є обов'язковою як для України, так і для Російської Федерації. Обидві країни також ратифікували два основні Факультативні протоколи до Конвенції про права дитини, щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.) та щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії (2000 р.). Крім того, Україна ратифікувала Факультативний протокол до Конвенції щодо процедури повідомлень (2014 р.).

Інші правові документи, що мають відношення до мандату, включають в себе: Конвенцію ООН проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання (1984 р., КПП), Європейську конвенцію про запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводження чи покарання (1987 р., ЄКПП), Міжнародну конвенцію про захист усіх осіб від насильницького зникнення (2010 р., МКЗОНЗ) і Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (1980 р.). Україна та Російська Федерація є державами-учасниками всіх цих документів.

4. МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

На відміну від зобов'язань ОБСЄ, МГП та МППЛ, які регулюють дії держав або інших колективних суб'єктів, міжнародне кримінальне право (МКП) стосується дій окремих осіб. Зокрема, воно накладає на всіх осіб зобов'язання утримуватися від вчинення будь-якого з чотирьох злочинів згідно з міжнародним правом, і встановлює індивідуальну

²⁶Резолюція CM/Res(2022)3 про правові та фінансові наслідки припинення членства Російської Федерації в Раді Європи, 23 березня 2022 р., п. 7.

кримінальну відповідальність за вчинення таких злочинів. Ці злочини: (1) злочин агресії, (2) злочин геноциду, (3) злочини проти людяності та (4) воєнні злочини. Відзначаючи, що в мандаті Місії йдеться саме про злочини проти людяності та воєнні злочини, цей звіт обмежує свою увагу цими двома злочинами.

Визначення злочинів проти людяності та воєнних злочинів містяться в Римському статуті МКС (1998 р., зі змінами, внесеними в 2010 та 2017 рр.) і відображають норми міжнародного звичаєвого права. Ані Російська Федерація, ані Україна не є державами-учасниками Римського статуту. Проте, 9 квітня 2014 року та 8 вересня 2015 року, відповідно, двома заявами, зробленими згідно до статті 12(3) Римського статуту, Україна визнала юрисдикцію МКС щодо злочинів проти людяності та воєнних злочинів, скоєних на її території, відповідно, з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року, та з 20 лютого 2014 року і надалі.²⁷ Важливо підкреслити, що злочини проти людяності та воєнні злочини не є взаємовиключними категоріями, тому одне діяння може відповідати кваліфікації обох.

Злочини проти людяності — це насильницькі дії, «вчинені в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, з усвідомленням факту нападу».²⁸ Одним із прикладів таких насильницьких дій є «депортація або примусове переміщення населення»,²⁹ що визначається як «примусове переміщення відповідних осіб шляхом вигнання або інших примусових дій із території, де вони законно перебувають, без підстав, дозволених міжнародним правом».³⁰ Хоча діти окремо не згадуються в тексті, очевидно, що вони підпадають під загальний термін «особи», що міститься у визначенні. Згідно зі звичаєвим міжнародним правом, усі держави зобов'язані запобігати злочинам проти людяності та карати за їх вчинення.³¹ Ані Україна, ані Російська Федерація не включили до своїх кримінальних кодексів злочини проти людяності як окрему категорію злочинів.

Воєнні злочини — це порушення основних норм МПП. Це грубі порушення Женевського права, а також інші серйозні порушення законів і звичаїв війни, особливо кваліфіковані порушення Гаазького права. Один із воєнних злочинів, пов'язаних із дітьми, полягає у «призові чи вербовці дітей віком до п'ятнадцяти років до національних збройних сил, або їхньому використанні для активної участі у бойових діях»,³² однак, він не має прямого значення для цієї Місії. Таким чином, у звіті в першу чергу розглядаються два воєнні злочини — злочин «незаконної депортації або переміщення або незаконного ув'язнення»³³ та злочин, який полягає у «переміщенні, прямо чи опосередковано, окупаційною державою частини свого власного цивільного населення на територію, яку вона окупує, або депортацію чи переміщення всього чи частини населення окупованої території в межах цієї території або за її межі».³⁴

²⁷ Див. Заяву України, подану відповідно до статті 12(3) Статуту МКС, 8 вересня 2015 року, <https://www.icc-cpi.int/iccdocs/other/Ukraine_Art_12-3_declaration_08092015.pdf>.

²⁸ Стаття 7 Римського статуту МКС.

²⁹ Стаття 7(1)(d) Римського статуту МКС.

³⁰ Стаття 7(2)(d) Римського статуту МКС.

³¹ Проект статей про запобігання злочинам проти людяності та покарання за них у документі ООН. A/74/10, Звіт Комісії міжнародного права про роботу її сімдесять першої сесії, Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, сімдесять перша сесія, Доповнення № 10, серпень 2019 р., с. 11-21.

³² Стаття 8(2)(c)(xxvi) Римського статуту МКС.

³³ Стаття 8(2)(b)(vii) Римського статуту МКС.

³⁴ Стаття 8(2)(c)(viii) Римського статуту МКС.

5. ІНШІ МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ

Окрім тих правових стандартів, що прямо зазначені у мандаті, для цього звіту мають значення деякі інші міжнародні правові стандарти. В основному, це стосується резолюцій Ради Безпеки ООН щодо дітей і збройних конфліктів, і звітів спеціальних представників Генерального секретаря ООН з питань дітей і збройних конфліктів.

Хоча дискусії щодо захисту дітей під час збройних конфліктів були частиною дискурсу ООН протягом десятиліть, Рада Безпеки ООН почала обговорювати захист дітей у збройних конфліктах наприкінці 1990-х років.³⁵ Відтоді, вона прийняла кілька резолюцій з цього питання, які, однак, в основному стосуються призову дітей до збройних сил (дітей-солдатів). Проте, у 2015 році Рада Безпеки прийняла **Резолюцію 2225**, в якій висловила серйозну стурбованість «викраденням дітей у ситуаціях збройного конфлікту»,³⁶ у якій визнала, що викрадення відбуваються в різних ситуаціях, а також, що «викрадення часто передують або слідує за іншими випадками недотримання та порушення застосовного міжнародного права щодо дітей».³⁷ Резолюція в першу чергу реагує на випадки викрадення дітей недержавними суб'єктами, але вона також стосується недобровільного переміщення дітей державами.

У 1996 році, пані Граса Машел, експертка, призначена Генеральним секретарем ООН відповідно до Резолюції 48/157 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року,³⁸ підготувала комплексне **дослідження** про вплив збройних конфліктів на дітей. Дослідження містить спеціальний розділ, що стосується «дітей, що втікають», тобто тих, хто став біженцем або внутрішньо переміщеною особою через причини, пов'язані зі збройним конфліктом. Дослідження наголошує на вразливості таких дітей, особливо тих, які залишилися без супроводу. У ньому перераховуються умови, за яких діти можуть бути законно евакуйовані під час збройного конфлікту, і нагадується, що всі рішення щодо дитини, які приймаються щодо її евакуації, «повинні ґрунтуватися на найкращих інтересах дитини та враховувати її думку».³⁹ Нарешті, дослідження містить огляд правових стандартів, які застосовуються до дітей під час збройних конфліктів, у тому числі тих, які захищають їх від різних форм жорстокого поводження.

Після публікації цього дослідження Генеральна Асамблея ООН у 1997 році затвердила мандат Спеціального представника Генерального секретаря у справах дітей,⁴⁰ та поставила перед ним завдання «оцінити досягнутий прогрес, вжиті кроки та труднощі, які виникли в посиленні захисту дітей у ситуаціях збройного конфлікту»,⁴¹ а також, «сприяти міжнародній співпраці для забезпечення поваги до прав дітей у таких ситуаціях».⁴² Вона також звернулася до спеціального представника з проханням звітувати про свою роботу на щорічній основі. В одній із цих доповідей, опублікованій у 2004 році, Спеціальний представник визначає шість найбільш серйозних порушень проти дітей, скоєних у контексті збройних конфліктів, особливо відзначаючи, зокрема, викрадення дітей.⁴³ Це порушення також особливо виділене у звіті, опублікованому в 2015 році,⁴⁴ який був покладений в основу Резолюції Ради Безпеки ООН 2225 (2015 р.),

³⁵ Див., наприклад, UN Doc. S/RES/ 1261 (1999), *Діти в збройних конфліктах*, 30 серпня 1999 р.

³⁶ ООН Док. S/RES/2225 (2015), *Діти та збройний конфлікт*, 18 червня 2015 р., пункт 12 преамбули.

³⁷ Там само.

³⁸ ООН Док. A/51/306, *Вплив збройних конфліктів на дітей*, 26 серпня 1996 р.

³⁹ Там само, пункт 76.

⁴⁰ ООН Док. A/RES/51/77, *Права дитини*, 20 лютого 1997 р.

⁴¹ Там само, пункт 36(a).

⁴² Там само, пункт 36(d).

⁴³ ООН Док. A/59/695–S/2005/72, *Діти та збройний конфлікт*, 9 лютого 2005 р., п. 68.

⁴⁴ ООН Док. A/69/926–S/2015/409, *Діти та збройний конфлікт*, 5 червня 2015 р.

згаданої вище. Незважаючи на те, що основна увага була приділена викраденню недержавними особами, мандат не обмежується цим контекстом. Наразі, Україна не фігурує в програмі спецпредставника щодо дітей у збройних конфліктах. Втім, вона зазначається серед інших ситуацій, що заслуговують на увагу.⁴⁵

IV. ОГЛЯД ФАКТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ

Україна та Російська Федерація погоджуються, що велика кількість українських дітей протягом останніх місяців чи років була переселена зі своїх домівок або до тимчасово окупованих Російською Федерацією регіонів України, або на територію Російської Федерації. Таким чином, цей факт є достовірно встановленим і не заперечується. Однак, існують розбіжності у інформації від держав як щодо точної кількості таких дітей, так і щодо підстав для їхнього переселення, статусу під час переселення, лікування та можливості повернення в Україну.

А. НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ЩОДО КІЛЬКОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ПРИМУСОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ТА/АБО ДЕПОРТАЦІЇ

Інформація про кількість українських дітей, які зазнали примусового переміщення та/або депортації, значно відрізняється від джерела до джерела. Значною мірою це пов'язано з тим, що ці джерела не завжди зосереджені на одній категорії (категоріях) дітей, або навіть змішують різні категорії. Відсутність деталей про те, як були обраховані конкретні цифри, наскільки і як вони були перевірені, а також відсутність та/або недоступність списків дітей, що увійшли до цих цифр, також сприяють невизначеності, як і загальний складний контекст збройного конфлікту, який часто перешкоджає збору точних даних.

Російська Федерація в інтерв'ю ТАСС представника невідомого правоохоронного відомства вказала, що з лютого 2022 року по лютий 2023 року на територію РФ з території України прибуло понад 5,3 млн осіб, у тому числі 738 тисяч дітей.⁴⁶ Інших подробиць не надається, і незрозуміло, чи ця цифра включає лише дітей, які перетнули міжнародно визнані кордони між Україною та Росією, чи вона також включає дітей, які переїхали або були переміщені до тимчасово окупованих регіонів України – які Російська Федерація сьогодні також вважає частиною власної території. Однак зрозуміло, що ця цифра не обмежується дітьми, які були переміщені без супроводу батьків чи інших законних опікунів.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець вважає завищеною цифру, наведену Російською Федерацією, натомість припускаючи, що кількість дітей може становити близько 150 тисяч.⁴⁷ Пан Лубінець має на увазі дітей, «незаконно вивезених» з території України. Під час зустрічі з експертками пан Лубінець підтвердив, що ця цифра стосується всіх дітей, які були переміщені на територію Російської Федерації, у міжнародно визнані кордони цієї країни, а не лише дітей, переміщених без супроводу батьків чи інших законних опікунів. Уповноважена

⁴⁵Див. Офіс спеціального представника Генерального секретаря у справах дітей, Де ми працюємо, доступний за адресою: <https://childrenandarmedconflict.un.org/where-we-work/>

⁴⁶За рік з України і з Донбасу на територію РФ прибуло 5,3 млн біженців, ТАСС, 20 лютого 2023.

⁴⁷Кількість незаконно вивезених у Росію українських дітей може сягати 150 тисяч, Укрінформ, 17. 2. 2023

Президента України з прав дитини Дарія Герасимчук оцінює, що «*потенційно йдеться про кілька сотень тисяч викрадених дітей, тобто про 200-300 тисяч*».⁴⁸

Національне інформаційне бюро України у справах військовополонених, примусово депортованих та осіб, зниклих безвісти, створене постановою Кабінету Міністрів України у березні 2022 року, надає та регулярно⁴⁹ оновлює дані про українських дітей, які були «депортовані».⁵⁰ Ця цифра відповідає «офіційно перевіреним дітям на території Російської Федерації».⁵¹ Під час візиту до Києва українська влада пояснила експерткам, що перевірка відбувається шляхом повторних перевірок даних про зниклих дітей та їх місцезнаходження кількома інституціями (НІБ, Генпрокуратура, Національна поліція тощо). Однак, не зовсім зрозуміло, чи ця цифра включає в себе тих дітей, які були переміщені до Російської Федерації разом зі своїми батьками чи іншими законними опікунами, або вона обмежується сиротами та дітьми без супроводу. Станом на 22 квітня 2023 року, кількість депортованих дітей склала 19393. Цифра, надана (у відповідний час) НІБ, цитувалася в звіті НМСКУ,⁵² у заявах міжнародних організацій і держав,⁵³ а також у ЗМІ. НІБ також наводить дані про кількість «повернених» дітей – станом на 23 квітня 2023 року ця цифра становила 361. Місія не мала змоги перевірити ці цифри.

В. КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ПРИМУСОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ТА/АБО ДЕПОРТАЦІЇ

Місія встановила, що її повноваження, як зазначено вище, поширюються на дві основні категорії дітей.

Перша охоплює *дітей-сиріт*, тобто дітей, які вже не мають батьків через те, що їхні батьки померли, зникли безвісти, або тому, що вони згідно із законом відмовилися від дитини. Діти можуть залишитися сиротами з причин, не пов'язаних з поточним конфліктом, або через загибель своїх батьків під час цього конфлікту. Діти-сироти часто опиняються тимчасово чи постійно в спеціалізованих закладах. Вони також можуть бути передані за рішенням уповноваженого органу під опіку та піклування над дітьми,⁵⁴ у прийомні сім'ї,⁵⁵ або в дитячі будинки сімейного типу.⁵⁶ Якщо діти-сироти передаються на усиновлення, вони вже не вважаються сиротами, оскільки між ними та їхніми прийомними батьками встановлюється новий правовий зв'язок.⁵⁷

Друга категорія складається з *дітей без супроводу*, тобто дітей, які мають батьків (або одного з батьків), але були розлучені з ними з різних причин, які можуть бути, але не обов'язково, пов'язані з поточним конфліктом. Ця категорія дуже різноманітна за своїм

⁴⁸В Офісі Президента заявили, що в Росії створено понад 70 таборів для «перевиховання» депортованих дітей з України, *Рубрика*, 23 квітня 2023 р.

⁴⁹Кабінет Міністрів України, Розпорядження від 17 березня 2022 р. № 228-р, *Про визначення державного підприємства, яке виконує функції Національного інформаційного бюро*.

⁵⁰Депортовані, *діти війни*, доступ за посиланням: <https://childrenofwar.gov.ua/> Постановою Кабінету Міністрів України «Про деякі питання захисту осіб, у тому числі дітей, депортованих або вимушено переміщених у зв'язку з збройною агресією Російської Федерації проти України», ухваленого 18 квітня 2023 року, база даних НІБ має стати єдиною офіційною базою даних депортованих осіб і містити інформацію як про дорослих осіб, так і про дітей.

⁵¹Там само.

⁵²Звіт НМСКУ, пункт 95.

⁵³Ми найсильніші, коли діємо разом, *Європейський парламент (президент)*, 23 березня 2023 р.; Фон дер Ляєн обіцяє допомогти повернути українських дітей, *EU Observer*, 24 березня 2023 р.

⁵⁴Див. статтю 19 Сімейного кодексу України.

⁵⁵Див. статтю 20¹ Сімейного кодексу України.

⁵⁶Див. статтю 20² Сімейного кодексу України.

⁵⁷Див. статтю 18 Сімейного кодексу України.

складом. Сюди входять діти, влаштовані на термін до 3-х, максимум 6-ти місяців, під патронат⁵⁸ над дітьми у ситуації, коли їхні родини перебувають у складних життєвих обставинах, діти, яких батьки залишили з іншими членами сім'ї (наприклад, коли батьки працюють за кордоном, або коли батька призвали в армію, а матері немає), а також діти, яких насильно розлучили з батьками в ході поточного конфлікту (наприклад, діти, чиї батьки не пройшли через фільтрацію, або діти, яких батьки відправили у так звані табори відпочинку, але повернення яких затримано).

За наявними даними на 2020 рік, загальна чисельність дитячого населення України становила 7579700 дітей. З них, 23 тисячі дітей-сиріт та 47229 дітей, позбавлених батьківського піклування. Для усиновлення були доступні 6 тисяч неповнолітніх.⁵⁹ Крім того, за офіційними оцінками, станом на 24 лютого 2022 року в Україні понад 105 тисяч дітей проживало у близько 700 дитячих будинках, школах-інтернатах та інших закладах.⁶⁰ З початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації, більше половини дитячого населення України було переміщено в межах України або за її межі.⁶¹ Як зазначалося вище, кількість переміщених осіб на тимчасово окуповані території або на територію Російської Федерації залишається спірною, але і Російська Федерація, і Україна, вказують цифри в сотні тисяч дітей, включаючи як дітей з батьками або іншими законними опікунами, так і без них.

С. Найпоширеніші заявлені підстави для переміщення дітей з України

Місія встановила, що існує три найпоширеніші підстави, на які посилаються щодо переміщення дітей з території України на тимчасово окуповані території чи територію Російської Федерації. Це евакуація з міркувань безпеки, передача на усиновлення або опіку, а також, тимчасове перебування в так званих таборах відпочинку. Досить часто наводиться декілька підстав одночасно, та/або мета переміщення може змінюватися з часом (наприклад, дітей відправляють до таборів, але потім не повертають назад через безпекову ситуацію в їх рідному регіоні). Законність заявлених підстав для переміщення оцінюється в наступних розділах цього звіту. У цьому розділі розглядаються фактичні аспекти передачі дітей, обґрунтовані зазначеними підставами.

1. ЕВАКУАЦІЯ З МІРКУВАНЬ БЕЗПЕКИ

Евакуація з міркувань безпеки наводиться як законна підстава для масштабних переміщень цивільного населення, включно з дітьми, які відбулися з територій так званих Донецької та Луганської народних республік (ДНР, ЛНР) протягом тижня, що передував нападowi Російської Федерації на Україну 24 лютого 2022 року. Як повідомляють російські джерела, одним із перших об'єктів, який повністю евакуювали з території так званої ДНР на територію РФ (м. Ростов-на-Дону) була Донецька загальноосвітня школа-інтернат №1, в якій перебувало 225 дітей-сиріт.⁶² Станом на 20 лютого 2022 року, регіональна влада Ростовської області повідомила, що до Ростовської області прибуло понад 2904 дитини з території так званих ДНР і ЛНР, швидше за все, як з батьками чи іншими законними опікунами, так і без них, що становить 40% від загальної кількості евакуйованого цивільного населення.⁶³ Того ж дня МНС РФ повідомило, що на територію Росії прибуло близько 53 тисяч

⁵⁸ Див. статтю 20 Сімейного кодексу України.

⁵⁹ Анна Запотоцька, Скільки в Україні сиріт: статистика, 24 канал, 10 червня 2020.

⁶⁰ Спорожнення дитячих будинків України, Reuters, 9 вересня 2022 р.

⁶¹ Більше половини українських дітей переміщено після місяця війни, ЮНІСЕФ, 24 березня 2022 р.

⁶² Евакуацію з ДНР почали з дітей-сиріт із школи-інтернату в Донецьку, Інтерфакс, 18 лютого 2022.

⁶³ У Ростовській області підрахували кількість прибутих з Донбасу дітей, Лента. ru, 20 лютого 2022.

евакуйованих з так званих ДНР і ЛНР.⁶⁴ Якщо застосувати відсоток дітей, зазначений для Ростовської області, щодо цієї ситуації, загальна кількість українських дітей, переселених до Російської Федерації, досягла б близько 21 тис. На засіданні членів Ради Безпеки ООН за формулою Аррії, скликаному Росією в Нью Йорку 4 квітня 2023 року, так званий омбудсмен так званої ДНР пані Дар'я Морозова уточнила, що до 24 лютого 2022 року, окрім дітей-переселенців разом із батьками, з території так званої ДНР евакуйовано 71 дитину з дитячих будинків, понад 760 дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, і понад 160 вихованців дитячих соціальних центрів.⁶⁵

Починаючи з 24 лютого 2022 року, Російська Федерація неодноразово організовувала переміщення цивільного населення, в тому числі дітей, з українських територій, де точилися чи очікувалися активні бойові дії, до Росії.⁶⁶ Евакуація з міркувань безпеки зазначалася як основна правова підстава для таких переміщень. Так, наприклад, 18 червня 2022 року, Міжвідомчий координаційний штаб Російської Федерації з гуманітарного реагування заявив, що *«за минулу добу без участі української сторони евакуйовано 29733 людини, з них 3502 дитини, на територію Російської Федерації з небезпечних районів України та республік Донбасу, а всього з початку проведення спеціальної військової операції - 1936911 осіб, з них 307423 дітей»*.⁶⁷ З березня-травня 2022 року, з Маріупольського району відбувалися масштабні переміщення цивільного населення, в тому числі дітей,⁶⁸ а з серпня-листопада 2022 року відбувалися більш обмежені переміщення з регіону.⁶⁹

Основною причиною переміщень після виведення збройних сил та окупаційної адміністрації РФ з окремих тимчасово окупованих територій також вказана необхідність евакуації цивільних осіб, у тому числі дітей, з міркувань безпеки. Так, 8 жовтня 2022 року, так званий заступник голови російської окупаційної адміністрації в тимчасово окупованій Херсонській області пан Кирило Стремоусов повідомив, що адміністрація прийняла рішення про початок евакуації сімей з дітьми на територію окупованого Криму і Росії (Ростовська область і Краснодарський край).⁷⁰ 21 жовтня 2022 року, пан Стремоусов уточнив, що серед переміщених до окупованого Криму - 40 вихованців дитячого будинку Херсона.⁷¹ Одним із об'єктів, які планувалося евакуювати з Херсонщини в декілька кроків, став будинок для дітей-інвалідів в Олешках (Олешківський дитячий будинок-інтернат). Близько 80 дітей-інвалідів з цього закладу були доставлені до Криму (Сімферополь) та Росії (Краснодар).⁷² Подібні

⁶⁴ Названо число евакуйованих в Росію жителів Донбасу, *Lenta. ru*, 20 лютого 2022.

⁶⁵ Омбудсмен вважає, що РФ прийняла вичерпні заходи для безпеки евакуйованих дітей, *ТАСС. ru*, 5 квітня 2023.

⁶⁶ Human Rights Watch, *«Ми повинні забезпечувати сім'ю, а не відбудовувати дитячі будинки» Наслідки вторгнення Росії в Україну для дітей в українських інтернатних закладах*, 13 березня 2023 р., доступно за адресою: <https://www.hrw.org/report/2023/03/13/we-must-provide-family-not-rebuild-orphanages/consequences-russias-invasion> (HRW Report I).

⁶⁷ Повідомлення Міжвідомчого координаційного штабу Російської Федерації з гуманітарного регулювання, 18 червня 2022, доступно за адресою: <https://telegra.ph/Заявление-Межведомственного-координационного-штаба-Российской-Федерации-по-гуманитарному-реагированию-от-18-июня-2022-г-06-18>

⁶⁸ Из Мариуполя за сутки эвакуировали 408 человек, *РИА Новости*, 9 мая 2022.

⁶⁹ Ольга Ульянова, 3 Харківщини на території РФ незаконно вивезли 179 дітей, *Суспільне*, 28 грудня 2022.

⁷⁰ В Херсонській області вирішили розпочати евакуацію дітей з батьками, *Красная Весна*, 8 октября 2022.

⁷¹ Детей-сирот из Дома малютки в Херсоне эвакуировали в Крым - власти., *Интерфакс*, 21 октября 2022.

⁷² Андрій Єрмак, *Telegram Post*, 23 жовтня 2022 р., доступно за посиланням: <https://t.me/ermaka2022/1512>; і подання Міжнародного партнерства з прав людини, яке знаходиться у архіві авторів. До 23 квітня 2023 року, більшість із цих дітей були або забрані батьками, або перевезені назад у Херсонську область (до Скадовська).

переміщення відбувалися до та під час виведення російських військових сил і окупаційної адміністрації з інших українських регіонів, таких як Запоріжжя та Миколаїв. Один із останніх прикладів – евакуація дітей із міста Енергодар Запорізької області до тимчасово окупованого Криму, яка розпочалася в середині квітня 2023 року.⁷³

Міркування безпеки також вказуються як найпоширеніша підстава для переміщення з місця проживання дітей, батьки яких були вбиті під час поточного конфлікту, які втратили своїх батьків під час конфлікту або чиї батьки чи (законні чи інші) опікуни були затримані під час так званої фільтрації. Так, HRW повідомляє, що 18 березня 2022 року волонтера, який супроводжував групу з 17 дітей віком від 2 до 17 років з інтернату в Маріуполі, було затримано на блокпосту окупаційної адміністрації так званої ДНР і розлучено з дітьми, місцезнаходження яких залишається невідомим.⁷⁴

2. ПЕРЕМІЩЕННЯ З МЕТОЮ УСИНОВЛЕННЯ АБО ОПІКИ

Дітей також переміщали з території України на територію Російської Федерації для усиновлення або опіки. Особливо це стосується дітей з Криму, який Російська Федерація вважає частиною своєї території з моменту незаконної анексії регіону в 2014 році, і де з тих пір застосовується російське сімейне законодавство.⁷⁵ Цей закон дає можливість усиновлювати дітей-сиріт із Криму громадянам з будь-якої території Російської Федерації, оскільки ці діти тепер вважаються громадянами Росії.

Уже в жовтні 2014 року російська окупаційна адміністрація Криму долучилася до ініціативи «Потяг надії» («Поезд надежды»). Згідно з інформацією, опублікованою так званим Міністерством освіти, науки та молоді АР Крим, в рамках цієї ініціативи *«сім'ї, які приїхали з інших регіонів Російської Федерації /.../ знайомляться з дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без батьківського піклування, з метою подальшого влаштування в сім'ї. Також планується робота над створенням відеопрофілів дітей цієї категорії для розміщення відео в ЗМІ та на спеціалізованому сайті для привернення уваги до кримських дітей і можливості їх влаштування в сім'ї громадян Російської Федерації»*.⁷⁶ Під час зустрічі з Представником Президента України в Автономній Республіці Крим, Місія отримала інформацію про те, що понад 1000 дітей могли бути переміщені з Криму в різні куточки Російської Федерації в рамках ініціативи «Потяг надії».

Після 24 лютого 2022 року, Російська Федерація почала впроваджувати інші засоби для сприяння усиновленню та передачі під опіку дітей з так званих ДНР і ЛНР (на той час визнаних Російською Федерацією незалежними державами). Оскільки ці процедури в основному стосувалися дітей, яких було евакуйовано на територію Російської Федерації в контексті, описаному вище, вони будуть розглянуті в підрозділі С (становище дітей під час переміщення). Однак, тут важливо додати, що з моменту незаконної анексії чотирьох українських областей (Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької) у жовтні 2022 року, діти-сироти з цих областей перебувають у такому ж становищі, як і діти-сироти з Криму. Оскільки вони вважаються громадянами Росії, вони можуть бути усиновлені російськими сім'ями з будь-якої частини Росії. І справді,

⁷³Окупанти проводять примусову «евакуацію» дітей з Енергодару, *Mind*, 16.04.2023.

⁷⁴Human Rights Watch, «У нас не було вибору», «Фільтрація» та злочин примусового переміщення українських цивільних осіб до Росії, 1 вересня 2022 р., с. 73, доступно за посиланням: <https://www.hrw.org/report/2022/09/01/we-had-no-choice/filtration-and-crime-forcibly-transferring-ukrainian-civilians> (HRW Report II).

⁷⁵Див. Закон Республики Крым от 1 сентября 2014 г. № 62-ЗРК "Об организации деятельности органов опеки и попечительства в Республике Крым"

⁷⁶Крым присоединился к всероссийской акции «Поезд надежды», Министерство образования, науки и молодежи Республики Крым, 16 октября 2014.

веб-портал Усыновите.ру,⁷⁷ який містить базу даних дітей з різних регіонів Російської Федерації, які можуть бути усиновлені або взяті під опіку, також містить дані про дітей з незаконно анексованих РФ регіонів України.⁷⁸ Місія не знайшла жодних цифр, які б свідчили про те, скільки дітей з українських регіонів, окрім Криму, могли бути переміщені на територію Російської Федерації з метою усиновлення чи опіки.

3. ТИМЧАСОВЕ ПЕРЕБУВАННЯ В ТАК ЗВАНИХ ТАБОРАХ ВІДПОЧИНКУ

Натомість, є досить багато доказів на підтвердження того, що значна частина українських дітей була переміщена на тимчасово окуповану територію (Крим) або на територію Російської Федерації з метою тимчасового перебування в так званих таборах відпочинку. У Єльському звіті І вказано, що число таких дітей могло сягати 6000.⁷⁹ У цьому ж звіті також зазначено, що українські діти були розміщені щонайменше в 43 закладах по всій території Росії, аж до Сибіру та східного узбережжя Тихого океану.⁸⁰ Нарешті, у звіті зазначається, що різні категорії дітей – діти, які перебувають під опікою батьків чи сім'ї, діти-сироти, діти в інтернатних установах, а також діти, питання опіки яких є невизначеним, або його важко з'ясувати через обставини воєнного часу – були переведені до так званих таборів відпочинку.⁸¹ Те, що українських дітей відправляли в такі табори, розташовані в Криму або в РФ, підтвердили і російські джерела. Ці джерела також свідчать, що практика відправлення українських дітей до так званих оздоровчих таборів в Росії почалася вже після незаконної анексії Криму,⁸² хоча повідомлень про небажання повертати їх у таких випадках немає.

Ситуація суттєво змінилася після 24 лютого 2022 року, коли пропозиції відправити дітей до так званих оздоровчих таборів у Криму та Росії (а також у Білорусі)⁸³ надійшли сім'ям та закладам із так званих ДНР та ЛНР, а також з будь-яких українських територій, які опинилися на більш короткий або тривалий період під ефективним контролем Російської Федерації. Мало того, що від таких пропозицій часто важко відмовитися як через суворі умови життя в окупації, так і через тиск російських або проросійських органів, деяких дітей утримували в таборах набагато довше, ніж спочатку планувалося, нібито через ситуацію з безпекою в їх рідному регіоні. Є повідомлення про переміщення дітей між різними таборами без їх згоди (і надсилання повідомлень про це) їхнім батькам або законним опікунам.⁸⁴

У квітні 2023 року Уповноважена з прав дитини при президенті РФ пані Львова-Белова повідомила у своєму Telegram-дописі, що *«з жовтня 2022 року понад 2,5 тисячі дітей повернулися до своїх сімей із таборів відпочинку, незважаючи на труднощі, які*

⁷⁷Доступно за адресою: <https://usynovite.ru/>

⁷⁸На момент подання цього звіту через базу даних, доступну на веб-сайті, можна було фактично знайти лише дітей з Криму; пошук дітей з інших областей України (Донецька, Луганська, Херсонська та Запорізька) не дав результатів.

⁷⁹Yale School of Public Health, *Російська систематична програма перевиховання та усиновлення українських дітей*, 14 лютого 2023 р., доступно за адресою: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/97f919ccfe524d31a241b53ca44076b8/data> (Єльський звіт I), с. 4.

⁸⁰Там само, с. 5.

⁸¹Там само, с. 4.

⁸²Для участия в оборонно-спортивном лагере «Гвардеец» в Нижний Новгород приехали подростки из Крыма, *Официальный сайт полномочного представителя Президента Российской Федерации в Приволжском федеральном округе*, 29 мая 2015, доступно за адресою : <http://pfo.gov.ru/press/події/87972/>

⁸³Как украинские дети отдыхают в лагерях Беларуси, *Союз Россия-Беларусь*, 17 серпня 2022.

⁸⁴Див. Подання до Московського механізму щодо питання примусової депортації дітей в Україні, *The Reckoning Project (TRP)*, квітень 2023 (в архіві авторів).

виникли».⁸⁵ Вона також зазначила, що це діти з Харківської, Херсонської та Запорізької областей, яких їхні батьки «добровільно відправили наприкінці літа – восени 2022 року, у тому числі, щоб вивезти з-під обстрілів». За деякий час їх розділила лінія фронту – і забирати дітей стало важко. Батьків призовного віку влада України не відпускала, матері не завжди могли виїхати, бо не було з ким залишити інших дітей або вони були замалі, хтось переїхав. Не всі змогли знайти довірену особу, яка могла б приїхати за дитиною».⁸⁶ За словами пані Львової-Белової, усі діти з трьох регіонів повернулися додому до середини квітня 2023 року.⁸⁷ Місія не мала змоги перевірити цю інформацію чи отримати більш конкретні дані про українських дітей (з цих трьох регіонів чи з інших регіонів України, в тому числі незаконно анексованих Росією), які були відправлені в так звані табори відпочинку і досі не повернуті до своїх сімей.

Певним різновидом тимчасового перебування у так званих таборах відпочинку є переміщення українських дітей на тимчасово окуповані території чи до Російської Федерації, нібито для лікування чи реабілітації. Так, повідомлялося, що 6 жовтня 2022 року російська окупаційна влада перевезла на «оздоровлення» до Криму дітей із трьох шкіл Херсона (школи № 30, 41 та 52).⁸⁸

Д. СТАН УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ПРИМУСОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ЧИ ДЕПОРТАЦІЇ

Інформація, отримана від свідків і зібрана експертними органами та громадськими організаціями, свідчить про те, що під час примусового переміщення чи депортації українських дітей розміщують або в певних закладах (дитячі будинки, так звані табори відпочинку тощо), або в російських сім'ях (опікунство або усиновлення). Немає точних даних щодо кількості чи частки дітей, які підпадають під ці різні види влаштування. Місія отримала повідомлення, які свідчать про те, що під час перебування в Росії українських дітей часто неодноразово переміщували з одного місця в інше та з однієї форми влаштування в іншу.⁸⁹

Сімейний кодекс Російської Федерації⁹⁰ розрізняє три форми *сімейного влаштування* дітей, позбавлених батьківського піклування (форми сімейного устрою дітей, оставшихся без попечения родителей). Це усиновлення (усыновление, удочерение), прийомна сім'я (приёмная семья) та опіка та піклування (опека и попечительство).⁹¹ Діти також можуть бути поміщені під нагляд в освітні установи, медичні організації або організації, що надають соціальні послуги.⁹² Усі ці форми догляду можуть бути застосовані «у випадках смерті батьків, позбавлення їхніх батьківських прав, обмеження їхніх батьківських прав, визнання батьків недієздатними, хвороби батьків, тривалої відсутності батьків, ухилення батьків від виховання дітей або від захисту

⁸⁵Марія Львова-Белова, пост у Telegram, 14 квітня 2023 р., доступно за посиланням: <https://t.me/malvovabelova/1321>

⁸⁶Марія Львова-Белова, пост у Telegram, 4 квітня 2023 р., доступно за посиланням: <https://t.me/malvovabelova/1282>

⁸⁷Марія Львова-Белова, пост у Telegram, 14 квітня 2023 р., доступно за посиланням: <https://t.me/malvovabelova/1321>

⁸⁸Окупаційна влада Херсонщини вивозить дітей з тимчасово окупованої території області, *Суспільне*, 11 жовтня 2022 р.

⁸⁹Подання, *The Reckoning Project (TRP)*, *op. cit.*; подання Міжнародного партнерства з прав людини, в архіві авторів.

⁹⁰Сімейний кодекс Російської Федерації від 29 грудня 1995 р. № 223-ФЗ.

⁹¹Дивіться статті 19-21 Сімейного кодексу Російської Федерації, а також Федеральний закон від 24 квітня 2008 р. № 48-ФЗ "Об опеке и попечительстве".

⁹²Дивіться статтю 22 Сімейного кодексу Російської Федерації.

їхніх прав та інтересів /.../».⁹³ Крім того, близько 30 суб'єктів Російської Федерації запровадили законодавство про «патронат»,⁹⁴ який є тимчасовою формою влаштування дітей, що потребують особливого державного піклування.

Усиновлення вважається *«пріоритетною формою влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків»*.⁹⁵ Воно здійснюється на підставі рішення суду, і може мати наслідком зміну імені, прізвища, дати і місця народження дитини. Воно відбувається на засадах принципу секретності, через що не існує і не може бути жодної бази усиновлених дітей.⁹⁶ На відміну від деяких інших форм сімейного влаштування, усиновлення не оплачується, але в деяких регіонах сім'ям-усиновителям виплачується одноразова допомога з місцевих бюджетів, розмір якої може досягати 300 тисяч рублів.⁹⁷ Так само як і щодо інших форм влаштування дітей, усиновлення, регламентоване Сімейним кодексом Російської Федерації, стосується лише дітей з російським громадянством.

Як зазначалося в попередньому підрозділі, першими українськими дітьми, позбавленими батьківського піклування, щодо яких було оголошено про намір усиновлення якомога більшого їх числа громадянами Російської Федерації ще у 2014-2015 роках, були діти з незаконно окупованого Криму (зокрема, в рамках ініціативи «Поїзди надії»). З 24 лютого 2022 року, цей намір поступово поширюється на інших українських дітей.

9 березня 2022 року, під час зустрічі з пані Львовою-Беловою президент Російської Федерації Володимир Путін зазначив, що необхідно знайти спосіб влаштувати дітей-сиріт із так званих ДНР і ЛНР (на той час визнаних Росією незалежними державами) до російських родин, навіть якщо вони не мають російського громадянства. Він закликав змінити законодавство, зазначивши, що *«це надзвичайні обставини, і мені здається, що потрібно думати не про бюрократичні зволікання, а про інтереси дітей»*.⁹⁸ На той час багато дітей-сиріт з України вже перебували на території Російської Федерації через масштабну евакуацію, проведену в так званих ДНР і ЛНР перед повномасштабним вторгненням в Україну. За підсумками зустрічі з Путіним, пані Львова-Белова повідомила, що триває законотворча робота, а також переговори з органами так званих ДНР і ЛНР щодо можливості влаштування дітей у російські сім'ї.⁹⁹ Було створено дві контактні групи для підготовки проєктів двосторонніх угод з так званими ДНР і ЛНР щодо усиновлення, опіки та піклування.¹⁰⁰

Однак, невдовзі після цього, Російська Федерація вирішила здійснити перегляд власного законодавства, а саме нормативно-правових актів, пов'язаних із **набуттям громадянства** Російської Федерації. Ця сфера регулюється Федеральним законом № 62-ФЗ «Про громадянство Російської Федерації»,¹⁰¹ прийнятим в 2002 році.

⁹³Стаття 121(1) Сімейного кодексу Російської Федерації.

⁹⁴Дивіться, наприклад, Закон г. Москви від 14 квітня 2010 р. № 12 "Об организации опеки, попечительства и патронажа в городе Москве", стаття 12 (Патронатное воспитание).

⁹⁵Стаття 124(1) Сімейного кодексу Російської Федерації.

⁹⁶Див. також Постановление Правительства РФ от 29 марта 2000 г. № 275 "Правила передачи детей на усыновление (удочерение) и осуществления контроля за условиями их жизни и воспитания в семьях усыновителей на территории Российской Федерации".

⁹⁷Дивіться, наприклад, Закон Краснодарского края от 29 декабря 2008 г. №1662-КЗ "О единовременном денежном пособии гражданам, усыновившим (удочерившим) ребенка (детей) в Краснодарском крае".

⁹⁸Путин призвал разрешить размещать сирот из Донбасса в российские семьи, *Известия*, 9 марта 2022.

⁹⁹Марія Львова-Белова, пост *Telegram*, 11 березня 2022 р., доступно за посиланням: <https://t.me/malvovabelova/14>.

¹⁰⁰«Задача экстраординарная»: в РФ готовят поправки для усыновления детей из Донбасса, *Известия*, 5 мая 2022.

¹⁰¹Федеральный закон від 31 травня 2002 р. № 62-ФЗ "О гражданстве Российской Федерации".

Стаття 14 цього закону регулює порядок набуття громадянства Російської Федерації в спрощеному порядку (Прием в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке).

Уже в 2019 році було прийнято два Укази президента – Указ президента № 183 *«Про визначення в гуманітарних цілях категорій осіб, які мають право на набуття громадянства Російської Федерації в спрощеному порядку»*¹⁰² та Указ президента № 187 *«Про окремі категорії іноземних громадян та осіб без громадянства, які мають право подати заяву про набуття громадянства Російської Федерації в спрощеному порядку»*.¹⁰³ Першим указом спрощений порядок був поширений на *«осіб, які постійно проживають на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей України»*,¹⁰⁴ другий указ зробив його доступним для різних категорій громадян України.

20 травня 2022 року, президент Путін видав указ №330, яким поширив спрощений порядок на *«дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків /.../, які є громадянами Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки або України, які тимчасово перебувають, постійно або тимчасово проживають на території Російської Федерації»*.¹⁰⁵ Указ уповноважив опікунів таких дітей або керівників закладів, у яких вони перебувають, подавати заяви про отримання громадянства Російської Федерації від імені цих дітей. Після отримання цього громадянства, у російському законодавстві немає формальних юридичних перешкод для влаштування таких дітей у російські сім'ї (за однією з трьох зазначених вище форм влаштування). Як зазначила сама пані Львова-Белова у своїй заяві в Telegram, опублікованій у липні 2022 року, *«тепер, коли діти стали громадянами Росії, тимчасова опіка може стати постійною»*.¹⁰⁶

У жовтні 2022 року, коли Донецька, Луганська, Харківська та Запорізька області України були незаконно анексовані Російською Федерацією, особи, які проживають на території цих областей, отримали російське громадянство. 26 листопада 2022 року, президент Путін прийняв указ № 951, яким, зокрема, визначено порядок звернення за визнанням дитини віком до 14 років громадянином Російської Федерації, а також порядок відмови від громадянства України.¹⁰⁷ Остання процедура була додатково врегульована та спрощена Федеральним законом *«Про особливості правового статусу громадян Російської Федерації, які перебувають у громадянстві України»*, прийнятим 18 березня 2023 року. Відповідно до частини другої¹⁰⁸ статті 1 цього закону, вихід дітей віком до 14 років з громадянства України відбувається за заявою їхніх батьків або

¹⁰²Указ Президента РФ від 24 квітень 2019 р. № 183 *"Про визначення в гуманітарних цілях категорій осіб, які мають право звертатися із заявами про прийняття в громадянство Російської Федерації в упрощеному порядку"*.

¹⁰³Указ Президента РФ от 29 апреля 2019 г. № 187 *"Об отдельных категориях иностранных граждан и лиц без гражданства, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке"*

¹⁰⁴Указ Президента РФ № 183, *op. cit.*, пункт 1.

¹⁰⁵ Указ Президента РФ от 30 мая 2022 г. № 330 *"О внесении изменений в Указ Президента Российской Федерации от 24 апреля 2019 г. № 183 "Об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке" и Указ Президента Российской Федерации от 29 апреля 2019 г. № 187 "Об отдельных категориях иностранных граждан и лиц без гражданства, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке"*.

¹⁰⁶Telegram, 5. 7. 2022, доступно за посиланням: <https://t.me/malvovabelova/331>

¹⁰⁷Указ Президента Российской Федерации от 26 декабря 2022 г. № 951 *"О некоторых вопросах приобретения гражданства Российской Федерации"*.

¹⁰⁸Закон от 18 марта 2023 г. № 62-ФЗ *"Об особенностях правового положения граждан Российской Федерации, имеющих гражданство Украины"*.

інших законних представників, у тому числі представників установ, до яких вони перебувають, без можливості їхнього впливу на цю процедуру.

Усі ці зміни законодавства Російської Федерації про громадянство, що відбулися протягом останніх чотирьох років, а особливо з травня 2022 року, значно спростили зміну громадянства українських дітей-сиріт або дітей без супроводу, які опинилися на території Російської Федерації, або на українських територіях, незаконно анексованих чи тимчасово контрольованих російськими силами. Самі діти, особливо віком до 14 років, практично не мають права голосу в усьому цьому процесі, і те саме стосується їхніх батьків або інших (первинних) законних опікунів у випадках, коли діти розлучаються з ними. Зміна громадянства відкриває щодо дітей-сиріт і дітей без супроводу можливість для усиновлення або застосування однієї з інших форм сімейного влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, передбачених Сімейним кодексом Російської Федерації. Російські джерела повідомляють, що серед російських сімей є велика зацікавленість у влаштуванні дітей з України.¹⁰⁹ Місія була поінформована про те, що такі сім'ї повинні пройти спеціальні (патріотичні) курси, та що для них існують фінансові заохочення з обласного та місцевих бюджетів.¹¹⁰

Місія не змогла отримати точні дані щодо кількості українських дітей, яким було змінено громадянство та які були влаштовані в російські родини. 26 жовтня 2022 року, пані Львова-Белова повідомила, що на той час майже 350 дітей-сиріт з Донбасу були влаштовані в прийомні сім'ї (приемные семьи) в 16 регіонах Російської Федерації.¹¹¹ Натомість, інші джерела повідомляють, що ці діти були офіційно усиновлені (усыновление).¹¹² Власне, сама пані Львова-Белова заявила, що всиновила (усыновила) 15-річного хлопчика з Маріуполя.¹¹³ Проте, 4 квітня 2023 року вона заявила, що використання терміну «усиновлення» щодо дітей з України є некоректним, оскільки *«ця форма сімейного влаштування не застосовувалася до цієї групи дітей»*.¹¹⁴ Українських дітей, у тому числі її власного «сина» з Маріуполя, нібито влаштовують під опіку та піклування (опека и попечительство) або в прийомні сім'ї (приёмная семья). Через таємницю усиновлення, офіційних даних, які дозволили б перевірити цю інформацію, немає. Однак, оскільки інші форми сімейного влаштування не потребують судового рішення, як це вимагає офіційне усиновлення, Місія вважає вірогідним, що щодо дітей, переміщених до Російської Федерації протягом останніх місяців, цим іншим формам буде надаватися перевага.

Місія отримала інформацію, яка свідчить про те, що під час перебування на тимчасово окупованих територіях і, особливо, на території Російської Федерації, українські діти піддаються проросійським інформаційним кампаніям, які часто є цілеспрямованим перевихованням.¹¹⁵ Вони не тільки навчаються в російських школах, де викладання відбувається за російською програмою, але й мають виявляти проросійські настрої, наприклад, співаючи гімн Російської Федерації.¹¹⁶

¹⁰⁹В России 1200 семей готовы принять детей-сирот из Донбасса, *РИА Новости*, 14 мая 2022.

¹¹⁰Семьям, принявшим детей с Донбасса, окажут материальную помощь, *Волга Ньюс*, 12 октября 2022

¹¹¹Семьи России приняли почти 350 сирот из Донбасса, заявила Львова-Белова, *РИА Новости*, 26 октября 2022.

¹¹²Россияне усыновили уже 350 детей-сирот из Донбасса, *РИА Новости-Крым*, 26 октября 2022.

¹¹³Детский омбудсмен Львова-Белова рассказала Путину, как усыновила ребенка из Мариуполя, *МК.Ru*, 16 февраля 2023.

¹¹⁴Марія Львова-Белова, пост *Telegram*, 4 квітня 2023, <https://t.me/malvovabelova/1280>

¹¹⁵Єльський звіт I, *op. cit.*, с. 14-15.

¹¹⁶Украинских детей избивали в России и заставляли отречься от родителей, *Gazeta.ua*, 10 апреля 2023. Див. також Анастасія Воробйова, Марія Суляліна, «Кримський сценарій»: як Російська Федерація знищує українську ідентичність дітей на окупованих територіях, *Центр громадянської просвіти «Альменда»*, Київ, 2023.

Е. ПОВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ

За даними українського НІБ, лише 361 із загальної кількості 19393 «депортованих» дітей було «повернуто» в Україну станом на 23 квітня 2023 року. Деталі цих повернень не є публічно доступними, але вони, схоже, є результатом «спільної операції» за участю органів влади України (НІБ, Офісу Генерального прокурора, спецслужб тощо), організацій громадянського суспільства з України та/або інших країн, волонтерів з України та/або Росії, а також, саме головне, батьків, інших родичів або інших законних представників дітей.

Звіти громадських організацій та заяви потерпілих і свідків незмінно підтверджують, що Російська Федерація не займається активним розшуком родичів українських дітей, які були переселені на тимчасово окуповані території чи територію РФ, і взагалі не надає будь-якої допомоги цим батькам чи іншим родичам та/або законним опікунам, які прагнуть возз'єднатися зі своїми дітьми. Скоріше навпаки, Росія, як видається, ускладнює українським сім'ям, а також українській владі, визначення місцезнаходження переміщених українських дітей, серед іншого, не створюючи жодних списків таких дітей, неодноразово переміщуючи дітей з одного місця в інше або використовуючи російські форми імен українських дітей (наприклад, російське «Дмитрій» замість українського «Дмитро») в офіційному спілкуванні. Звіти та заяви також свідчать про те, що родини, яким вдалося знайти своїх дітей і які намагаються повернути їх назад в Україну, стикаються з численними перешкодами, оскільки їм доводиться особисто їздити до місця, де перебувають їхні діти, їм потрібно надати численні документи, передача дітей і виїзд сім'ї часто відкладається на різних підставах тощо.

Ці звіти та заяви суперечать твердженням пані Львової-Белової про те, що *«Росія ніколи не перешкоджала і не перешкоджатиме поверненню дітей до родичів»*,¹¹⁷ і що російські інституції, включно з її власним офісом, активно допомагали українським родинам знайти і возз'єднатися з дітьми, з якими вони були розлучені через причини, пов'язані з конфліктом.

V. ЗАЯВЛЕНІ ПОРУШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Діти належать до найбільш уразливих верств цивільного населення, яке зазнає руйнівних нелюдських страждань внаслідок збройного конфлікту. Таким чином, МГП передбачає набір абсолютних і безвідступних норм для захисту дітей, які опинилися в пастці збройного конфлікту. Ці положення містяться в чотирьох Женевських конвенціях 1949 року, які ратифіковані всіма країнами, і в Додаткових протоколах до них (ДП) 1977 року. Двадцять п'ять положень цих документів передбачають особливий захист дітей на додаток до положень, які застосовуються незалежно від віку. Ці правила мають на меті захистити дітей від бід і травм війни, захистити їхні родини від страху та горя втрати, а також захистити кожну воюючу сторону збройного конфлікту та їхнє населення від нестерпної перспективи втрати майбутніх поколінь, або через саму війну, або через умисні дії ворога.

¹¹⁷В Крыму и Краснодарском крае 89 украинских детей ждут воссоединения с родителями, *Ранси*, 10 марта 2023 г.

А. СФЕРА ЗАСТОСУВАННЯ МГП ЩОДО ПЕРЕМІЩЕННЯ ДІТЕЙ

Визначення того, коли має застосовуватися МГП, вимагає оцінки фактичної ситуації на місці. Внутрішня кваліфікація ситуації сторонами конфлікту та визначення, яке вони їй надають, не впливають на її кваліфікацію за МГП, яка спирається виключно на об'єктивні критерії. Як впливає з поділу *jus ad bellum* і *jus in bello*, той факт, що фактична ситуація є результатом порушення норм Статуту ООН, не впливає на питання застосовності МГП. Міжнародний збройний конфлікт (МЗК), згідно зі спільною статтею 2 усіх ЖК починається, коли між збройними силами двох або більше держав виникає збройне насильство.¹¹⁸ Оскільки і Росія, й Україна є державами, збройний конфлікт між ними регулюється МГП міжнародних збройних конфліктів.¹¹⁹ Застосування МГП згідно зі спільною статтею 2 передбачає негайне *де-юре* застосування всіх чотирьох Конвенцій, ДП 1 та всіх інших норм МГП, застосовних до таких ситуацій, наявних в інших договорах або деклараціях міжнародного звичаю.

Мандат Місії полягав у дослідженні практики організованого переміщення дітей як до, так і після початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року. Таким чином, застосування відповідних норм МГП слід розділити на дві тимчасові фази. Фаза I тривала з 2014 року до 23 лютого 2022 року, а фаза II почалася з моменту повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року.

1. СИТУАЦІЯ ДО 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

Застосування МГП до ситуації в Криму почалося з 2014 року. У ніч з 26 на 27 лютого 2014 року, озброєні та переважно одягнені у військову форму особи, яких Російська Федерація пізніше визнала своїми військовослужбовцями, разом із місцевими ополченцями, без згоди українського уряду поступово взяли під свій контроль Кримський півострів.¹²⁰ 18 березня 2014 року, Російська Федерація оголосила про офіційне включення Криму до складу Росії. ЖК-IV і ДП-I застосовуються до військової окупації Криму Російською Федерацією, як і до всіх інших випадків часткової або повної окупації території іноземної держави, *«навіть якщо зазначена окупація не зустрічає збройного опору»* і *«навіть якщо стан війни не визнаний однією із сторін»*.¹²¹

Відповідно до МГП, *«територія вважається окупованою, коли вона фактично перебуває під контролем ворожої армії. Окупація поширюється лише на територію, де така влада встановлена і може здійснюватися»*.¹²² Росія продовжує здійснювати ефективний контроль над територією Криму з 2014 року.¹²³ Таким чином, закон про військову окупацію продовжує застосовуватися після 18 березня 2014 року тією мірою, якою ситуація на території Криму та Севастополя фактично дорівнює триваючому стану окупації.¹²⁴ Після повномасштабного вторгнення в Україну російських військ у 2022 році, ситуація в Криму за МГП поглинена більш масштабним збройним

¹¹⁸МКЧХ, Коментар до ЖК- III щодо поводження з військовополоненими, 2020, параграфи 243-245.

¹¹⁹Загальна стаття 2(1) чотирьох Женевських конвенцій.

¹²⁰Щодо перегляду російської військової присутності в Криму з 2014 року див. ЄСПЛ, *Україна проти Росії (повторно Криму)*, заява №. 20958/14, Рішення (GC), 16 грудня 2020 р., пункти 305-349.

¹²¹ЖК, загальна стаття 2.

¹²²Гаазька конвенція (IV) 1907 року про закони та звичаї сухопутної війни та додаток до неї: Положення про закони та звичаї сухопутної війни, стаття 42.

¹²³МКС, *Звіт МКС про роботу попередньої експертизи*, 2016 р., параграфи 155–158. ОБСЄ/БДПЛ, *Оцінка прав людини в Україні*, Гаага/Варшава, 12 травня 2014 р., параграф 21; *Доповідь* Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин (HCNM). Звіт Місії з оцінки дотримання прав людини в Криму (6–18 липня 2015), 17 вересня 2015; ВКПЛ ООН, *Доповідь про ситуацію з правами людини в тимчасово окупованій Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна) від 25 вересня 2017 року, що охоплює період з 22 лютого 2014 року по 12 вересня 2017 року*, пункти 42-45.

¹²⁴МКС, *Звіт МКС про діяльність з попередньої експертизи*, 2016 р., параграфи 155–158.

конфліктом між Росією та Україною, і Крим вважається територією, окупованою воюючою стороною – Росією.¹²⁵

В українських Луганській та Донецькій областях, пряме військове зіткнення між відповідними збройними силами Російської Федерації та України у формі обстрілів та затримання військовослужбовців противника обома державами також свідчить про існування міжнародного збройного конфлікту принаймні з 14 липня 2014 року.¹²⁶ Наслідки російської військової підтримки так званих ДНР і ЛНР з 2014 року в аспекті МГП є невизначеними та не мають відношення до питання, що розглядається.¹²⁷

2. СИТУАЦІЯ З 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року призвело до застосування МГП МЗК, оскільки воно застосовується до *«всіх випадків оголошеної війни або будь-якого іншого збройного конфлікту, який може виникнути між двома або більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не визнається жодною з них»*.¹²⁸ Коли фактична ситуація відповідає об'єктивним критеріям збройного конфлікту, МГП автоматично застосовується у всій своїй повноті до відносин між воюючими сторонами та їх мешканцями.¹²⁹

Сторона збройного конфлікту не може «відступити» від положень ЖК-IV через переконання держави-учасниці в тому, що оспорювана територія не належить ворожій воюючій державі. Держава-учасниця ЖК також не має права ігнорувати ці правила на тій підставі, що вона має намір запропонувати місцевому населенню громадянські права відповідно до власної конституції, які зазвичай представляють як «кращий захист».¹³⁰

Територіальна сфера застосування МГП поширюється на всю територію обох воюючих держав, Росії та України, хоча бойові дії досі велися переважно на території України.¹³¹ Наприклад, МГП також застосовується в далекосхідному російському місті Владивосток, якщо там настануть наслідки збройного конфлікту або присутні особи, які захищені МГП у зв'язку зі збройним конфліктом. Територіальна відстань від активного театру бойових дій не послаблює захисту МГП для осіб або об'єктів, що підлягають захисту. Українські діти, переміщені до Росії у зв'язку зі збройним конфліктом, знаходяться під захистом МГП на всій території Російської Федерації.

Персональна сфера застосування МГП охоплює всіх осіб, які постраждали від збройного конфлікту на території воюючих держав, тоді як часова сфера застосування МГП – це тривалість збройного конфлікту або військової окупації.¹³² У той же час, особа, яка отримала захищений статус відповідно до МГП, наприклад,

¹²⁵ЖК, загальна стаття 2; Гага IV, стаття 42.

¹²⁶МКС, *Звіт МКС про діяльність з попередньої експертизи*, 2016, пункт 169. ЄСПЛ, *Україна та Нідерланди проти Росії*, заяви №. 8019/16, 43800/14 та 28525/20, рішення від 30 листопада 2022 р., п. 652; МКС, *Звіт МКС про діяльність з попередньої експертизи*, 2020, параграф 281.

¹²⁷Заборона депортації та примусового переміщення в МЗК відображена у відповідній забороні в НМЗК, кодифікованій у ДП-II, стаття 17. Див. також Звичайні правила МКЧХ 129 і 130.

¹²⁸ЖК, спільна стаття 2 (1).

¹²⁹ЖК-IV, стаття 6; ДП-I, стаття 3; Коментар Пікте ЖК-IV, *op. cit.*, с. 48.

¹³⁰Держава може відмовитися від цих зобов'язань лише шляхом денонсації ЖК-IV. Це має бути зроблено згідно з процедурами ЖК-IV, стаття 158, і набуде чинності лише через рік після денонсації. Для цілей правил, застосовних до примусового переміщення або депортації дітей, денонсація не матиме великого значення, оскільки ці зобов'язання також є декларативними звичаєвим міжнародним гуманітарним правом, яке не може бути денонсованим, див., зокрема, звичаєві норми МКЧХ 129 та 130, статті 8(2)(a)(vii) і 8(2)(b)(viii) Статуту МКС.

¹³¹ЖК-IV, стаття 6; ДП-I, стаття 1(3).

¹³²ЖК, стаття 6(1-3), ДП-I, стаття 3 (a) і (b).

військовополонений, захищена особа, або дитина, яка перебуває під захистом МГП, зберігатиме захищений статус допоки її ситуація знову не буде нормалізована. Це може поширюватися на період після завершення збройного конфлікту та поза межі території воюючих держав. Загальний принцип виражений в ДП-I: *«особи продовжують користуватися перевагами відповідних положень Конвенцій і Протоколів до їх остаточного звільнення, репатріації або відновлення»*.¹³³ У випадку набуття статусу військовополоненого, захист згідно з МГП припиняється після репатріації або остаточного звільнення.¹³⁴ Для дітей, переміщених через причини, пов'язані з конфліктом, захист згідно з МГП зберігається до моменту репатріації або повернення до місця їхнього походження, тоді як для дітей, розлучених із сім'єю через причини, пов'язані з конфліктом, спеціальний захист згідно з МГП припиняється лише після возз'єднання з їхніми родинами.¹³⁵

Часова сфера застосування може також поширюватися на період перед початком бойових дій. Зобов'язання МГП щодо вжиття запобіжних заходів під час нападу чи оборони та евакуації цивільних осіб можуть передувати застосуванню військової сили та застосовуватись також до запланованих або підготовлених військових операцій.¹³⁶ Організоване переміщення цивільного населення, включно з дітьми, у період, що безпосередньо передував військовому нападу 24 лютого 2022 року, може підпадати під сферу застосування МГП, якщо воно було пов'язане з бойовими діями, які спалахнули з повномасштабним вторгненням Росії в Україну 24 лютого 2022 року.

3. ТЕРИТОРІЯ, ОКУПОВАНА РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ

На територіях України, які фактично контролюються російськими збройними силами, у відносинах між окупаційними військами та місцевим населенням діють правила воєнної окупації. Територія вважається окупованою, коли вона *«фактично перебуває під владою ворожої армії»*.¹³⁷ Щоб визначити значення поняття *«під владою»*, застосовується тест ефективного контролю, заснований на міжнародному звичаєвому праві, що складається з трьох сукупних елементів: (1) збройні сили іноземної держави фізично присутні без згоди суверенного уряду, що перебуває при владі під час вторгнення; (2) суверен не може здійснювати свою владу через присутність іноземних сил; і (3) окупаційні сили встановлюють власну владу над територією.¹³⁸ Ці критерії є сукупними. Отже, як тільки один із них перестає бути присутнім, ситуація не буде вважатися окупацією в розумінні МГП із застосовністю у *всій повноті* положень окупації воюючою стороною. Зрозуміло, що російське повномасштабне вторгнення в Україну призвело до розширення території України, яка була повністю окупована Росією.

Однак захист, передбачений ЖК для цивільного населення, захищених осіб, або дітей, що належать до супротивної воюючої сторони, може виходити за межі встановлення окупації *strictu sensu*. Це особливо стосується заборони насильницького переміщення або депортації в статті 49 ЖК-IV. Хоча заборона поширюється на окуповані території,

¹³³ЖК, стаття 6(4), ДП-I, стаття 3(b). Цей принцип також виражено в Статті 2(2) ДП-II : *«особи, затримані з причин, пов'язаних з конфліктом, користуються захистом за статтями 5 і 6 до закінчення такого позбавлення або обмеження свободи»*.

¹³⁴ЖК-III, стаття 5.

¹³⁵ЖК-IV, стаття 6(3); ДП-I, стаття 3(b).

¹³⁶ДП-I, стаття 57(4), стаття 58(a); ЖК-IV, стаття 17.

¹³⁷Конвенція (II) про закони та звичай сухопутної війни та додаток до неї: Положення про закони та звичай сухопутної війни, Гаага, 29 липня 1899 р., стаття 42.

¹³⁸МКЧХ, Коментар до Першої Женевської конвенції, 2016 р., п. 302 і далі; МКЧХ, Міжнародне гуманітарне право та виклики сучасних збройних конфліктів, 32-га Міжнародна конференція Червоного Хреста, 2015 р., с. 11.

Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) стверджує, що «ніщо в судовій практиці Трибуналу не підтверджує твердження захисту про те, що «окупація» є складовою злочину депортації».¹³⁹ Подібний підхід застосувала Комісія з розгляду претензій Еритреї та Ефіопії (ЕЕСС).¹⁴⁰ Той самий висновок можна зробити з формулювання, використаного в Консультативному висновку щодо стіни на окупованих палестинських територіях, де Міжнародний суд підтвердив, що «військові вимоги, передбачені цими текстами [стаття 49(2) ЖК-IV і 53 Гаазьких положень 1907 року] можуть бути застосовані на окупованих територіях навіть після загального припинення військових дій, що призвели до їх окупації»,¹⁴¹ таким чином, це означає, а *contrario*, що положення застосовуються під час цих військових операцій, на етапі, коли влада над відповідним регіоном залишається невизначеною.

У контексті питання примусового переміщення або депортації воюючою стороною, яка здійснює наступ, щодо фази вторгнення Місія спирається на функціональну концепцію окупації, згідно з якою певні норми МГП щодо військової окупації починають застосовуватися поступово, з моменту як Росія отримує контроль над відповідними питаннями, у той час як інші правила поки не діють.¹⁴² Цей «функціональний» підхід до окупаційного права передбачає дотримання правил з моменту, як тільки з'являється реальна можливість їх порушити. Обмеження, які впливають із ЖК-IV щодо заборони насильницького переміщення або депортації дітей, відповідно, застосовуються до всіх територій України впродовж того періоду, поки вони знаходяться під контролем російських збройних сил. Природа конфлікту в Україні є такою, що лінії фронту рухаються, а правила, які застосовуються до окупованої території, відображають ситуацію на місці. Навіть якщо окупація території є короткотерміною, тобто триває лише кілька годин, діти, які потрапили до рук російської воюючої сторони, будуть захищені заборонами, викладеними в ЖК-IV, допоки їхня особиста ситуація залишається під впливом внаслідок цієї окупації, наприклад, якщо їх вивезли на іншу територію, підконтрольну окупаційній владі, або перемістили на територію російської окупаційної держави.

У підсумку, території в Україні, які знаходяться під контролем російських збройних сил і підпорядковані російській цивільній владі, розглядаються як «окупована територія» в контексті норм МГП, присвячених захисту українських дітей. Території України, щойно взяті під контроль російських збройних сил, де вони лише здійснюють базові владні повноваження, розглядаються як «окуповані території» у тій мірі, в якій російські військові чи цивільні окупаційні органи здійснюють повноваження, відповідні нормам МГП, присвяченим захисту українських дітей.

4. НЕЗНАЧУЩІСТЬ ОДНОСТОРОННІХ ЗМІН СТАТУСУ ОДНІЄЮ З ВОЮЮЧИХ СТОРІН

Сама по собі, система захисту дітей згідно з МГП побудована таким чином, щоб уникнути переміщення дітей без супроводу, які належать одній стороні конфлікту, на територію ворожої сторони конфлікту або територію, контрольовану цією воюючою стороною. Той факт, що на відповідні території та населення на них претендують обидві сторони конфлікту в Україні, не змінює цього основного принципу. У будь-якому разі,

¹³⁹МТКЮ, *Прокурор проти Анте Готовини, Івана Чермака та Младена Маркача*, IT-06-90-PT, Рішення щодо кількох клопотань про оскарження юрисдикції, 19 березня 2007 р., п. 55.

¹⁴⁰Ефіопсько-Еритрейська комісія з розгляду претензій, Західний фронт, Повітряне бомбардування та пов'язані претензії, Претензії Еритреї, Часткове рішення, у 26 RIAA 291, 19 грудня 2005 р., п. 27.

¹⁴¹МСС, *Правові наслідки*, *op. cit.*, пункт 135.

¹⁴²Жан С. Пікте (ред.), *Коментар до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р.*, том. IV, МКЧХ, 1952, с. 60; С. 65-86; МТКЮ, *Прокурор проти Налетича та Мартіновича*, IT-98-34-T, рішення від 31 березня 2003 р., пункти 219-222.

це робить суворе дотримання цих правил усіма зацікавленими сторонами ще більш необхідним. Використання з політичною метою долі дітей під час бойових дій є абсолютно неприпустимим в контексті положень ЖК.

Окупація території внаслідок міжнародного збройного конфлікту є тимчасовою *фактичною* ситуацією, яка не впливає на правовий статус окупованої території та не позбавляє окуповану державу суверенітету.¹⁴³ Держава-окупант не набуває суверенітету над окупованою територією. Анексія окупованої території під час війни є незаконною, та не позбавляє осіб захисту відповідно до ЖК-IV, стаття 47 якої прямо передбачає, що *«захищені особи, які перебувають на окупованій території, не можуть бути позбавлені в будь-якому випадку та будь-яким способом»* захисту згідно ЖК-IV в результаті будь-якої анексії окупаційною владою всієї або частини окупованої території.

МГП передбачає, що законодавство окупованої країни залишається застосовним на окупованій території, за винятком ситуації, коли окупаційна влада не буде «абсолютно позбавлена можливості» це робити,¹⁴⁴ або якщо такі норми становлять загрозу безпеці окупаційної влади або перешкоди для застосування ЖК-IV.¹⁴⁵ Для окупаційної влади неприпустимо примушувати жителів окупованих територій присягати їй на вірність, а вірність суверену, що залишив територію, не може бути розірвана під примусом.¹⁴⁶

У перші шість місяців повномасштабного російського вторгнення Росія розрізняла території, що належать до українських Луганської та Донецької областей, з одного боку, та інші нещодавно окуповані території з точки зору управління, розміщеної на них державної власності та застосовного законодавства. Території в Луганській і Донецькій областях України підпадають під дію адміністрації, «законів» та інституцій відповідних «республік» щойно Росія бере їх під контроль, що є порушенням МГП.¹⁴⁷ На інших нещодавно окупованих територіях, Росія утворила «Комендатури» – тип цивільної адміністрації окупаційних сил, спрямований на прийняття та виконання лише тих правил, які вважаються необхідними для захисту безпеки її збройних сил або підтримання правопорядку, що в принципі не заборонено МГП.¹⁴⁸

Підхід змінився наприкінці вересня 2022 року, коли російська окупаційна влада на окупованих територіях Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей нібито провела з 23 по 27 вересня «референдуми» щодо їх входження до складу Російської Федерації. 30 вересня, президент Російської Федерації підписав так звані *Договори про входження Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, Запорізької та Херсонської областей до складу Російської Федерації*,¹⁴⁹ анексував ці регіони та, як наслідок, застосував там російське законодавство, витісняючи існуючу правову систему¹⁵⁰ та явно порушуючи цим МГП. Згодом Генеральна Асамблея ООН засудила ці кроки.¹⁵¹ Частини відповідних регіонів не перебували в руках Російської Федерації на момент анексії. Український контроль над

¹⁴³ДП-I, ст.4.

¹⁴⁴Гаага IV, стаття 43.

¹⁴⁵ЖК-IV, стаття 64.

¹⁴⁶Гаага IV, стаття 45.

¹⁴⁷ЖК-IV, стаття 47, стаття 64; Гаага IV, стаття 43.

¹⁴⁸Гаага IV, стаття 43.

¹⁴⁹Російський парламент ратифікував «Договори про приєднання» 3 жовтня 2022 року. Проте, вони набули чинності з дати їх підписання, тобто 30 вересня 2022 року, відповідно до застережень, зроблених «Сторонами» до кожного «Договору»..

¹⁵⁰Стаття 8 кожного «Договору».

¹⁵¹ООН Док. A/RES/ ES-11/ 4, *Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН*, 13 жовтня 2022 р.,

іншими частинами анексованих Росією регіонів відтоді було відновлено, і ці території безперервно є об'єктом запеклих бойових дій з боку воюючих сторін.

У підсумку, зміни формального статусу окупованої території, здійснені окупаційною владою, не впливають на застосовність норм МГП, а переваги «захищених осіб», не можуть бути скасовані через зміни або угоди між окупаційною владою та владою окупованої території.¹⁵² Певні типи змін можуть становити собою порушення МГП, як-от зміна громадянства дітей,¹⁵³ або воєнні злочини, як-от мобілізація, але формальні зміни статусу території, групи людей чи окремих осіб, здійснені окупаційною владою, не мають наслідків для прав цивільного населення, окремих цивільних осіб або дітей відповідно до міжнародного гуманітарного права.

В. ЗАХИСНА СХЕМА МГП ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ

В умовах збройного конфлікту, діти знаходяться в особливо небезпечній ситуації, тому їх захищають різні схеми згідно ЖК-IV та ДП-I.

1. «ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ»

Загальновідомо, що діти відносяться до цивільного населення¹⁵⁴ і тому користуються правами та перевагами, які надаються цивільному населенню з метою захисту його від військових дій.¹⁵⁵ Українські діти є цивільними особами й належать до цивільного населення.¹⁵⁶ Це передбачає, зокрема, обов'язок воюючих сторін захищати дітей від військових дій. Наприклад, воюючі сторони повинні спробувати укласти локальні угоди щодо вивезення дітей та інших уразливих груп з обложених або оточених районів.¹⁵⁷ До початку військових дій та на окупованих територіях сторони також можуть створювати осередки, організовані таким чином, щоб захистити дітей віком до п'ятнадцяти років та інші вразливі групи від наслідків війни.¹⁵⁸ Під час воєнних дій Сторони можуть укладати угоди про взаємне визнання цих осередків.¹⁵⁹

Воюючі сторони зобов'язані вживати запобіжних заходів під час оборони, що включає в себе обов'язок відводити цивільне населення, яке знаходиться під їхнім контролем, подалі від військових об'єктів¹⁶⁰ і захищати його від небезпек, що виникають у результаті військових операцій.¹⁶¹ Це може поширюватися і на організацію евакуації з району бойових дій. Проте, обов'язок вжити запобіжних заходів для захисту цивільного населення ніколи не може використовуватися як привід для примусового переміщення чи депортації.¹⁶²

2. «ЗАХИЩЕНІ ОСОБИ»

Діти є «захищеними особами» відповідно до ЖК-IV, тобто тими, хто «в певний момент і будь-яким чином опиняється /.../ в руках сторони конфлікту або окупаційної держави,

¹⁵²ЖК-IV, стаття 47.

¹⁵³ЖК-IV, стаття 50(2).

¹⁵⁴ДП-I, Стаття 50 (1) і (2).

¹⁵⁵ЖК-IV, частина II, ДП-I, частина IV, розділ 1, зокрема ДП-I, стаття 51. Положення застосовуються «до всіх атак, на якій би території вони не проводилися», ДП-I, стаття 49(2).

¹⁵⁶ДП-I, Стаття 50 (1) і (2).

¹⁵⁷ЖК-IV, стаття 17.

¹⁵⁸ЖК-IV, стаття 14 (1).

¹⁵⁹ЖК-IV, стаття 14(2).

¹⁶⁰ДП-I, стаття 58(a).

¹⁶¹ДП-I, стаття 58(c).

¹⁶²ДП-I, стаття 58 (a).

громадянами якої вони не є».¹⁶³ ЖК-IV забороняє насильницьке переміщення або депортацію «захищених осіб», у межах або поза межами окупованої території. Переміщення захищених осіб з окупованої території є серйозним порушенням конвенції.¹⁶⁴ Особи, які перебувають під захистом, також захищені від колективного покарання чи репресій.¹⁶⁵

Дитина стає «захищеною особою», як тільки потрапляє до рук військ ворожої воюючої сторони. Заборона стосується «окупованих територій», але, як визначив МТКЮ у справі *Налетіліч і Мартинович*, «застосування закону про окупацію щодо «осіб» як цивільних осіб, які захищені Женевською конвенцією IV, не вимагає, щоб окупаційна влада мала фактичну владу. З точки зору прав цих осіб, стан окупації настає після того, як вони потрапляють «до рук окупаційної влади». В іншому випадку, протягом проміжного періоду цивільні особи будуть захищені на нижчому рівні аніж той, який їм надається після встановлення окупації».¹⁶⁶

Поняття захищеної особи, є одним із небагатьох положень МГП, в яких громадянство є вирішальною ознакою в аспекті обсягу захисту. Діти, які є громадянами держави-окупанта, не підпадають під дію статті 49 ЖК-IV. Дитина з українським громадянством, яка опинилася в руках російської військової чи цивільної влади, є «захищеною особою». Діти без громадянства захищені статтею 78 ДП-I. Українські діти, які не є громадянами Росії, є захищеними особами відповідно до четвертої Конвенції, і ЖК-IV і ДП-I застосовуються до них одночасно.

На дітей з російським громадянством заборона не поширюється. Стосовно дітей, які є громадянами сторони конфлікту, яка організовує евакуацію, сторона вільна приймати такі заходи, які вважає за потрібне.¹⁶⁷

Як зазначалося вище, у разі окупації воюючою стороною чужої території, окупаційній владі забороняється змінювати статус території. Так само забороняється вимагати примусової зміни громадянства населення окупованої території. Як пояснюється у розділі IV.D, з 2019 року поступово запроваджується спрощений порядок набуття громадянства Російської Федерації для мешканців тимчасово окупованих територій, у тому числі дітей. Ця «русифікація» окупованих територій шляхом індивідуального громадянства є явним порушенням міжнародного права і не має жодного відношення до захисту згідно з МГП.¹⁶⁸ Цей захист надається дітям громадян України та особам, які перебувають на територіях, які знаходяться під контролем так званих ДНР і ЛНР або під російською окупацією з 2014 року, і вони не можуть бути позбавлені нього через примусову зміну громадянства. Місія хотіла б нагадати, що положення міжнародного гуманітарного права, які захищають осіб, що знаходяться у руках однієї зі сторін, є абсолютними в тому сенсі, що ці особи не можуть добровільно відмовитися від цих прав або погодитися на те, щоб втратити їх.¹⁶⁹

3. Сім'ї

Ядро сім'ї має важливе значення для захисту дітей під час труднощів збройного конфлікту. Таким чином, МГП захищає єдність сім'ї. Якщо держава-окупант проводить евакуацію території з певних причин, зазначених у ньому, вона повинна стежити за тим,

¹⁶³ЖК-IV, стаття 4(1) і (2).

¹⁶⁴ЖК-IV, стаття 147.

¹⁶⁵ЖК-IV, стаття 33.

¹⁶⁶МТКЮ, *Налетіліч і Мартинович*, IT-98-34-T, op. cit., пункт 221.

¹⁶⁷Ів Сандоз та ін., *Коментар до Додаткових протоколів від 8 червня 1977 року до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року*, МКЧХ, 1986 (ДП-I коментарі Сандоза), пункт 3225.

¹⁶⁸ЖК-IV, стаття 47 і стаття 50(2).

¹⁶⁹ЖК-IV, стаття 8.

щоб члени однієї сім'ї не були розділені.¹⁷⁰ Інтерновані та затримані сім'ї повинні утримуватися разом,¹⁷¹ необхідно створити системи для ідентифікації та реєстрації розлучених з сім'ями дітей,¹⁷² а члени сім'ї мають право обмінюватися новинами.¹⁷³ У разі розлучення з сім'ями, дітям має бути забезпечено особливе ставлення, а їхнє возз'єднання/репатріація зі своїми родинами має бути пріоритетним для воюючих сторін.¹⁷⁴ Це передбачає обов'язок кожної воюючої сторони, зокрема окупаційних держав, уникати розлучення дітей із їхніми родинами та робити все, щоб возз'єднати сім'ї, як тільки дозволять обставини.¹⁷⁵

4. ОСОБЛИВИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ

Через те, що діти піддаються особливому впливу в умовах збройного конфлікту, їм надається особливий захист відповідно до ЖК. ДП-I стверджує, що *«діти мають бути об'єктом особливої поваги [...] Сторони конфлікту повинні надавати їм догляд і допомогу, якої вони потребують за віком, або з будь-якої іншої причини»*.¹⁷⁶ Необхідність захисту дітей червоною ниткою проходить через положення ЖК-IV та ДП-I, встановлюючи їм пріоритет для отримання допомоги та медичного лікування,¹⁷⁷ регулюючи їхню участь у бойових діях, а також розглядаючи ситуації тих, хто залишився сиротою чи був розлучений із родиною.¹⁷⁸

ЖК-IV забезпечує особливий захист для дітей-сиріт або дітей віком до 15 років, які були розлучені зі своїми родинами через війну.¹⁷⁹ ЖК-IV заохочувала прийом дітей-сиріт або дітей, розлучених зі своїми родинами, до нейтральних країн.¹⁸⁰ ДП-I є суворішим, і спрямований на те, щоб запобігти практиці виховання дітей відповідно до певних політичних чи релігійних поглядів, підготовці їх до військової служби або виховання їх згідно до звичаїв, відмінних від звичаїв їхніх сімей.¹⁸¹ Тому ДП-I наказує зробити все можливе, щоб не розлучати дітей, особливо маленьких, з їхніми природними захисниками.

Для евакуації дітей без супроводу за медичними показаннями чи станом здоров'я, потрібна письмова згода батьків або опікунів.¹⁸² У разі відсутності батьків або осіб, які їх замінюють, необхідна згода осіб, на яких за законом або звичаєм покладено основну відповідальність за піклування про дітей.¹⁸³ Заборона враховує, що *«під час війни мати і батько часто залучаються для виконання військових або цивільних завдань і тому не можуть піклуватися про добробут та виховання своєї дитини. Часто дитину довіряють дідусеві, бабусі чи іншим більш далеким родичам, або її можуть залишити в спеціальному закладі»*.¹⁸⁴

ЖК не містять визначення того, що розуміється під терміном «діти», але оперують трьома різними віковими параметрами: 18 років, 15 років і 12 років.¹⁸⁵ Про дітей

¹⁷⁰ЖК-IV, стаття 49. Коментар ДП-I та ДП-II, пункт 3223

¹⁷¹ЖК-IV, стаття 82.

¹⁷²ЖК-IV, стаття 24.

¹⁷³ЖК-IV, стаття 25.

¹⁷⁴ЖК-IV, стаття 49, ДП-I, стаття 174.

¹⁷⁵ЖК-IV, статті 24 і 26, ДП-I, стаття 74.

¹⁷⁶ЖК-IV, стаття 77 (1).

¹⁷⁷ЖК-IV, статті 17 і 41; ДП-I, стаття 70 (1).

¹⁷⁸ЖК-IV, статті 24 і 50.

¹⁷⁹ЖК-IV, стаття 24.

¹⁸⁰Там само.

¹⁸¹Сандоз коментар ДП-I, *op. cit.*, пункт 3211.

¹⁸²Там само, пункт 3232.

¹⁸³Там само, пункт 3233.

¹⁸⁴Там само, пункт 3213.

¹⁸⁵Там само, пункт 3237.

йдеться у статті 17, яка передбачає евакуацію мирного населення з обложених районів. Стаття 50 стосується дітей на окупованих територіях та установ, призначених для опіки над ними. На окупованій території стаття 51 забороняє примушувати до праці дітей віком до вісімнадцяти років, а стаття 68 забороняє застосовувати смертну кару до осіб віком до вісімнадцяти років.

Діти віком до 15 років особливо згадуються щодо зон безпеки, вільного проходу вантажів допомоги, призначених для найвразливіших категорій населення, а також того, коли вони вважаються захищеними особами на території воюючих сторін, які мають право користуватися пільговим режимом відповідної національної держави.¹⁸⁶ Дітям-сиротам або дітям, розлученим із сім'єю внаслідок війни, надається особливий захист.¹⁸⁷ ЖК-IV надає великого значення темі ідентифікації дітей з метою швидкої ідентифікації та возз'єднання з родиною. Відповідно, усі діти віком до дванадцяти років повинні бути належним чином ідентифіковані, а їхня особа повинна бути встановлена.¹⁸⁸ Це положення було прийняте з огляду на те, що діти старше дванадцяти, як правило, здатні ідентифікувати себе.

5. НАЦІОНАЛЬНІ ІНФОРМАЦІЙНІ БЮРО ТА ОБОВ'ЯЗОК МОНІТОРИНГУ

Виконання багатьох обов'язків воюючих сторін згідно з МГП базується на передумові наявності інформації про особу та місцеперебування людей, які зникли або потрапили до рук супротивної сторони. Таким чином, на початку МЗК кожна воююча сторона зобов'язана встановити процедури для моніторингу осіб, що належать до супротивної воюючої сторони, які потрапляють до її рук. ЖК вимагає створення «Національних інформаційних бюро» (НІБ) обома воюючими сторонами.¹⁸⁹ Їхнє завдання полягає в тому, щоб централізувати інформацію про осіб, які належать до протилежної сторони, передавати таку інформацію протилежній стороні та розпочинати або сприяти розслідуванню з метою з'ясування долі зниклих безвісти осіб. Національні інформаційні бюро мають різні завдання щодо тих осіб, хто бере участь у військових діях, з одного боку (військовополонених відповідно до ЖК-III), і цивільних осіб, включаючи дітей, з іншого (ЖК-VI).¹⁹⁰

Відповідно до статті 122 ЖК-III, після початку конфлікту та в усіх випадках окупації кожна воююча сторона *«створює офіційне інформаційне бюро для військовополонених, які перебувають під її владою»*. Уряд України у березні 2022 року створив Національне інформаційне бюро України у справах військовополонених, примусово депортованих та осіб, зниклих безвісти.¹⁹¹ Воно увійшло до складу Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. У серпні 2022 року, російська сторона заявила про створення нею НІБ за ЖК-III в лютому 2022 року.¹⁹² Воно розташоване в Міністерстві оборони, і надає інформацію про українських військовополонених. Центральне агентство при Міжнародному Комітеті Червоного Хреста (МКЧХ) має завдання забезпечити обмін інформацією між НІБ двох воюючих держав.¹⁹³

Відповідно до ЖК-IV, воюючі сторони зобов'язані створити ще одне НІБ (або, альтернативно, доручити одному НІБ виконувати всі завдання відповідно до обох

¹⁸⁶ ЖК-IV, статті 14, 23 і 38.

¹⁸⁷ ЖК-IV, стаття 24.

¹⁸⁸ ЖК-IV, стаття 24 (3).

¹⁸⁹ ЖК-III, стаття 122; ЖК-IV, стаття 136.

¹⁹⁰ ЖК-III, стаття 122; ЖК-IV, статті 136 і 50.

¹⁹¹ Кабінет Міністрів України, Розпорядження № 228- Р, *op. cit.*

¹⁹² Замміністра оборони Росії Александр Фомин провів брифінг для іностранных военных атташе, Міністр оборони Росії, 3 серпня 2022.

¹⁹³ ЖК-III, стаття 123; ЖК-IV, стаття 140.

Конвенцій). Завдання НІБ відповідно до ЖК-IV полягають у задоволенні потреб цивільних осіб і зокрема, дітей. Кожна сторона зобов'язана створити спеціальну секцію Бюро для вжиття всіх необхідних заходів щодо встановлення особи дітей, інформація щодо особи яких є сумнівною, та фіксації даних про їхніх батьків чи інших близьких родичів.¹⁹⁴

Українська сторона створила Національне інформаційне бюро, яке виконує завдання як за ЖК-III, так і за ЖК-IV. Місія не змогла переконатися, що російська сторона справді створила НІБ відповідно до своїх зобов'язань згідно зі статтями 136 і 50 ЖК-IV. Згідно з розумінням Місії, російський Уповноважений з прав людини та російський Уповноважений з прав дитини виконують частину завдань щодо українських дітей у Росії, в тому числі тих, що були переміщені окупаційною владою. Щодо українських дітей, чії батьки померли, батьки чи опікуни невідомі чи недоступні, російська влада повідомляє, що проводить розшук сімей; за повідомленнями ЗМІ, пані Львова-Белова та представники влади з Московської області переглядають державні бази даних і базу даних Червоного Хреста в пошуках родичів.¹⁹⁵ Також повідомлялося, що Уповноважена з прав людини Росії Тетяна Москалькова розшукує родичів українських дітей, батьки яких загинули, а шістьох дітей передали законним представникам.¹⁹⁶ Хоча ці російські установи мають власні повноваження, Місія хотіла б підкреслити, що ці повноваження не відповідають мандатам НІБ згідно до ЖК-IV.

ЖК-IV передбачає створення Центрального агентства при МКЧХ для забезпечення обміну інформацією між національними бюро.¹⁹⁷ Це агентство також може взяти на себе забезпечення обміну сімейною кореспонденцією між членами сім'ї на території воюючої держави або на окупованій території. Пані Львова-Белова заперечила будь-які контакти з українською владою, але заявляла, що її офіс зустрічався з представниками МКЧХ, ЮНІСЕФ і Міжнародної організації біженців і надав *«усю доступну інформацію про становище дітей»*.¹⁹⁸ Лише МКЧХ підтвердив спілкування з нею з цього приводу.¹⁹⁹ Незважаючи на те, що пані Львова-Белова відіграє вирішальну роль у розміщенні українських дітей без супроводу в Росії, її повноваження відрізняються від повноважень НІБ. Місія не вважає, що Омбудсмен може компенсувати цей інституційний недолік. Місія не змогла знайти жодних інших слідів НІБ, створеного російською воюючою стороною відповідно до своїх зобов'язань за ЖК-IV, а також будь-якої іншої установи з повноваженнями, що відповідають мандату інформаційного бюро ЖК-IV.

Місія звернула увагу на те, що обидві сторони збройного конфлікту в Україні утримують військовополонених. Таким чином, існує взаємний інтерес у створенні НІБ згідно ЖК-III. Проте, щодо мирного населення ситуація не є симетричною. Російська армія є окупаційною силою, яка контролює частину українського цивільного населення. Відповідного російського цивільного населення під контролем українських збройних сил немає. Цей факт *жодним чином не* звільняє російську воюючу сторону від її зобов'язань за ЖК-IV. Місія хотіла б повторно наголосити, що через поділ *ad bellum* і *in bello*, статус згідно з міжнародним правом територій, за які воюють воюючі

¹⁹⁴ЖК-IV, стаття 50 (4).

¹⁹⁵Детей из Донбасса взяли под опеку в Подмосковье. Главное о гуманитарной программе, 360 TV, 23 квітня 2022 р.; Ніна Назарова, "Я привіз малих здоровими і живими". Як шестеро дітей вижили в Маріуполі, застрягли в "ДНР" і опинилися в Європі, ВВС, 18 липня 2022 р.

¹⁹⁶¹⁹⁶ Захарова назвала ложью обвинения Киева в депортации детей с Украины, РБК, 25 червня 2022 р. Підтверджено під час зустрічей Місії з кількома різними співрозмовниками.

¹⁹⁷ЖК-IV, стаття 140.

¹⁹⁸Едіт Ледерер, Червоний Хрест підтверджує контакти з Росією щодо українських дітей, Associated Press, 7 квітня 2023 р.

¹⁹⁹Там само.

держави, жодним чином не впливає на їхні обов'язки згідно з МГП, поки тривають бойові дії.

Місія вважає, що відсутність відповідного інституційного рішення російської воюючої сторони відповідно до її зобов'язань за статтями 136 і 50 ЖК-IV становить собою явне порушення зобов'язань Росії з гуманітарного права згідно з ЖК-IV. Хоча російська влада насправді може мати відповідну інформацію, відсутність інституції з конкретним завданням відстежувати, координувати, оновлювати та передавати цю інформацію ворожій стороні, є явним порушенням зобов'язань Росії згідно з гуманітарним правом. Більше того, Місія вважає, що це порушення є вельми серйозним, оскільки воно позбавляє обидві воюючі сторони доступу до механізму згідно ЖК-IV, який дозволяє виконувати низку інших обов'язків відповідно до ЖК-IV, зокрема щодо долі дітей. Місія вважає, що це порушення таким чином сприяє подальшим порушенням ЖК-IV та ДП-I. Важливо, що відсутність цього інституційного механізму також посилює наслідки інших порушень, зокрема порушення, пов'язаного з примусовим переміщенням та/або депортацією дітей.

С. ЗАБОРОНА ДЕПОРТАЦІЇ ТА ПРИМУСОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ

Заборона депортації служить для надання цивільним особам правового захисту від насильницького виселення під час збройного конфлікту та від викорінення та знищення агресором або окупантом громад на території, на якій вони проживають. Заборона депортації вважалася звичаєвою ще під час Нюрнберзьких трибуналів.²⁰⁰ Заборона депортації є абсолютною в тому сенсі, що до неї не допускаються жодні винятки, окрім тих, що передбачені статтею 49(2).²⁰¹ Крім того, зобов'язання Високих Договірних Сторін «поважати та забезпечувати дотримання цієї Конвенції за будь-яких обставин» означає, що потенційні обставини, пов'язані із забезпеченням дотримання правового режиму, такі як самооборона, репресії, *форс-мажорні обставини* або стан необхідності, не можуть бути використані для виправдання депортації цивільного населення.²⁰²

Стаття 49 ЖК-IV передбачає, що *«індивідуальне або масове примусове переміщення, а також депортація захищених осіб з окупованої території на територію держави-окупанта або на територію будь-якої іншої країни, окупованої чи неокупованої, заборонені»*. Це положення забороняє *будь-які види* переміщення окремих осіб або груп, або депортацію захищених осіб *«незалежно від їх мотивів»*. Жодні винятки згідно з міжнародним правом, які *іншим чином можуть виправдовувати* примусове переміщення або депортацію, не можуть бути застосовані до захищених осіб, які перебувають на окупованій території, за винятком прямо передбачених ЖК-IV та ДП-I.

Причиною цього суворішого, ніж зазвичай, режиму, є спокуса для воюючих сторін послатися на різноманітні аргументи для виправдання примусового переміщення чи депортації осіб чи груп осіб, прямо чи опосередковано пов'язаних із (мотивами чи динамікою) конфлікту.²⁰³ Прецедентне право МТКЮ та інших кримінальних трибуналів суттєво сприяло більш точному визначенню обсягу понять, пов'язаних із заборонаю депортації чи примусового переміщення.

²⁰⁰Нюрнберзький військовий трибунал, *Справа Сполучених Штатів Америки проти Ерхарда Мільха*, 17 квітня 1947 р.

²⁰¹ЖК-VI, стаття 49(1).

²⁰²ЖК-IV, Загальна стаття 1.

²⁰³Заключний протокол Женевської дипломатичної конференції 1949 року, том II-A, с. 664 і 759.

1. СУТЬ ЗАБОРОНИ

І депортація, і примусове переміщення означають акт примусового переміщення осіб шляхом вигнання або інших примусових дій із території, на якій вони перебувають на законних підставах.²⁰⁴ Депортація передбачає переміщення осіб через національний кордон, і її слід відрізняти від примусового переміщення, яке може мати місце в межах національних кордонів.²⁰⁵ Поняття «примусове переміщення» – на відміну від депортації – було нововведенням ЖК-IV 1949 року, та передбачає поширення заборони на примусове переміщення, що відбувається в межах окупованої території.²⁰⁶ Питання примусового переміщення в першу чергу стосується переміщення з інших регіонів України до окупованого Криму. Конвенція не розрізняє індивідуальні та масові примусові переміщення, також не має значення місце призначення. Будь-яка депортація заборонена, як на територію окупанта, так і в будь-яку іншу країну, окуповану чи ні. Це вважається серйозним порушенням ЖК і воєнним злочином.²⁰⁷

Заборона, викладена в статті 49(1) ЖК-IV, охоплює лише ситуації, коли воююча сторона мала намір спричинити переміщення. Відповідно до МГП, переміщення внаслідок нападів, спрямованих на військові об'єкти, не вважається депортацією.²⁰⁸ Більш широке тлумачення, яке охоплює так зване неумисне непряме примусове переміщення, призведе до того, що заборона в кінцевому підсумку поглине майже повністю *jus in bello*, оскільки майже будь-яке порушення може спонукати до рішення залишити територію.²⁰⁹ МГП також припускає, що страх перед наслідками бойових дій може змусити цивільне населення спонтанно покинути відповідну територію.²¹⁰ Ситуацію зі «спонтанним» переміщенням слід відрізняти від «вимушеного» переміщення в контексті Конвенції.²¹¹

2. ПЕРЕМІЩЕННЯ ЗА ЗГОДОЮ

Заборона на депортацію та примусове переміщення обмежена переміщенням *без згоди*. Вважається, що індивідуальні або масові переселення за згодою виходять за межі матеріальної сфери дії заборони, а не є винятком з неї.²¹² Переміщення за згодою призначене для ситуацій, коли захищені особи належать до етнічних або політичних

²⁰⁴МТКЮ, *Прокурор проти Блашкіна*, ІТ-94-15-Т, рішення, 3 березня 2000 р., п. 234.

²⁰⁵МТКЮ, *Прокурор проти Крстіча*, ІТ-98-33-Т, рішення від 2 серпня 2001 р., пункт 521; МТКЮ, *Прокурор проти Крноелаца*, ІТ-97-24-Т, рішення від 15 березня 2002 р., п. 474; *Прокурор проти Сіміча*, ІТ-95-9-Т, рішення від 17 жовтня 2003 р., пункт 122; МТКЮ, *Прокурор проти Ядранка Прліча*, ІТ-04-74-Т, рішення від 29 травня 2013 р., п. 47.

²⁰⁶Етьєн Генрі, *Заборона депортації та примусового переміщення цивільного населення в Четвертій Женевській конвенції та за її межами*, у Борхан Уддін Хан, Джахід Хоссейн Бхуйян (ред.), *Перегляд Женевських конвенцій: 1949-2019*, Brill, 2019, с. 11.

²⁰⁷ЖК-VI, стаття 147; ДП-I, стаття 85(4)(а); Стаття 8(2)(b)(viii) Римського статуту.

²⁰⁸МТКЮ, *Прокурор проти Анте Готовини та Младена Маркача*, ІТ-06-90-А, рішення від 16 листопада 2012 р., пункти 96 і 114; ЕЕСС, *Центральний фронт — Позов Ефіопії 2 (Еритрея-Ефіопія)*, часткове рішення, 28 квітня 2004 р., п. 5 3. ЕЕСС постановив, що Ефіопія не стверджувала та не доводила, що Еритрея навмисно намагалася змусити цивільних жителів верди втекти, тероризуючи їх.

²⁰⁹Етьєн Анрі, *op. cit.*, с. 14.

²¹⁰ЕЕСС підтвердив, що «втеча цивільних осіб від передбачуваної небезпеки військових дій є звичайним і часто трагічним явищем у війні, але воно як таке не тягне за собою відповідальності згідно з міжнародним гуманітарним правом». ЕЕСС, *Центральний фронт*, *op. cit.*, пункт 53.

²¹¹МКЧХ, *Конференція урядових експертів із утвердження та розвитку міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів. Женева, 24 травня - 12 червня 1971 р.*, том VI (МКЧХ 1971), с. 29.

²¹²Це також не розглядається як відмова від права, гарантованого Конвенцією, що заборонено статтею 8 ЖК-IV, або як випадок застосування згоди як обставини, що виключає протиправність.

меншин, які можуть побоюватися дискримінації або переслідувань і, отже, можуть захотіти покинути певну територію.²¹³

Для того, щоб бути кваліфіковані як такі, депортації чи примусові переміщення повинні здійснюватися *примусово*, тобто всупереч вільному волевиявленню зацікавлених осіб, шляхом використання прямого чи непрямого обмеження чи примусу.²¹⁴ Термін «примусово» не обмежується застосуванням фізичної сили, а може включати «загрозу застосування сили чи примусу, наприклад, викликаного страхом перед насильством, примусом, затриманням, психологічним тиском або зловживанням владою щодо такої особи чи осіб, чи іншої особи, або з використанням примусового середовища».²¹⁵ Жодне зобов'язання не порушується, якщо переміщення є результатом «справжнього вибору» осіб, які перебувають під захистом, залишити територію.²¹⁶ Якщо дорослі, які покинули територію України, могли дати згоду на переселення на територію Росії, то діти не в змозі дати таку згоду. Їхні батьки або законні опікуни повинні дати згоду від їхнього імені.

Багато дітей, які перебували у спеціальних закладах, були вивезені з окупованих територій. У цих випадках відповідна особа, або директор закладу, або батьки чи інші законні опікуни кожної дитини повинні були дати згоду. У квітні 2022 року, директор закладу в Ростові заявив, що рішення про евакуацію було прийнято «за кілька хвилин» до повномасштабного вторгнення, і що всі діти «дали свою згоду» на переміщення в сім'ї в Росії.²¹⁷ Як зазначалося раніше, багато дітей, які перебували в закладах на момент вторгнення, мали батьків із батьківськими правами. Передача за згодою не відбувається, якщо таку згоду надає неуповноважена доросла особа. Місії стало відомо про декілька випадків, коли директори закладів не давали згоди на переміщення дітей, що перебували у закладі. Це не завадило російській окупаційній владі здійснити переміщення. Місія вважає ці випадки евакуацією без згоди.

Визначення того, чи мала особа, яка дала згоду, справжній вибір, має бути зроблено в контексті конкретної справи, що розглядається.²¹⁸ Цю подію має бути оцінено з урахуванням усіх відповідних фактичних обставин.²¹⁹ Необхідно враховувати переважаючу ситуацію та атмосферу, включаючи вразливість жертви.²²⁰ Так, у Херсоні 2000 дітей із закладів було підготовлено до евакуації на неокуповану територію України. Коли зелених коридорів не було надано, дітей повернули до закладів. Більшість із них згодом відрахували із закладів, та відправили до своїх родин, уникнувши таким чином їх масової евакуації в іншому напрямку, на територію Росії. В іншому випадку, у березні 2022 року волонтер намагався вивезти 17 дітей з дитячого санаторію в Маріуполі на підконтрольну Україні територію, коли їх зупинили на блокпосту. Наступного дня дітей забрали чиновники в супроводі місцевих ЗМІ з так

²¹³Пікте, Коментар ЖК-VI, с. 279.

²¹⁴Там само.

²¹⁵ООН Док. PCNICC/2000/INF/3/Add.2, Доповідь Підготовчої комісії для МКС, Завершений проєкт тексту елементів злочинів, 6 липня 2000 р., с. 11.

²¹⁶МТКЮ, *Krstić*, IT-98-33-T, *op. cit.*, пункт 148; *Налетиліч і Мартинович*, IT-98-34-T, *op. cit.*, пункт 519; Трибунал запитав, чи застосовували відповідні особи «справжній вибір піти». Цей тест був підтверджений у *Simić*, IT-95-9-T, *op. cit.*, пункт 125 («немає реального вибору»); *Крнослац* IT-97-24-T, *op. cit.*, пункт 475 («немає реального вибору»); *Прокурор проти Благоєвича та Йокіча*, IT-02-60-T, рішення від 17 січня 2005 р., пункт 596 («вільний або «справжній» вибір»); *Стакіч*, IT-97-24-A, *op. cit.*, пункт 279 («відповідні особи не мали справжнього вибору під час свого переміщення»); *Прокурор проти Прліча*, IT-04-74-A, рішення від 29 листопада 2017 р., пункт 495 («сама відсутність справжнього вибору робить переміщення незаконним»).

²¹⁷Кожен день діти Донецька слухали ракети, 360 TV, 23 квітня 2022.

²¹⁸МТКЮ, *Стакіч*, IT-97-24-A, *op. cit.*, 2006, параграф 282.

²¹⁹МТКЮ, *Прокурор проти Мілорада Крнослаца*, IT-97-24-A, рішення від 17 вересня 2003 р., пункт 229.

²²⁰МТКЮ, *Благоєвич і Йокіч*, IT-02-60-T, *op. cit.*, пункт 596.

званої ДНР.²²¹ У звіті Московського механізму ОБСЄ, опублікованому в липні, зазначається, що українські повідомлення про те, що щонайменше 2000 дітей з інтернатних закладів були переміщені до Росії, *«хоча вони мають живих родичів і перебували у закладах лише для отримання медичної допомоги»*.²²² Незважаючи на те, що евакуація дитячих закладів відбувалася в ситуаціях великого стресу та за різноманітних складних умов, Місія виявила кілька явних випадків переміщення без згоди, які, скоріш за все, не підпадають під законні винятки та, ймовірно, є примусовими переміщеннями або депортацією.

До іншої категорії належать діти, яких відправляють у реабілітаційні табори. У переважній більшості випадків, розглянутих Місією, початкова поїздка та заплановане перебування в реабілітаційному таборі відбувалися за згодою батьків або законних опікунів. Місія почула численні розповіді про дітей з окупованих Росією районів Харківської області, яких відправили в літні табори в окупованому Криму чи Російській Федерації за згодою їхніх батьків, але згодом не повернули додому після закінчення канікул.²²³ Наприклад, у літньому таборі в Краснодарському краї Російської Федерації після літа залишилося близько 200 дітей, яких зарахували до місцевої школи.²²⁴ Місії було висловлено припущення, що російська сторона використовує вразливе становище батьків, їх бажання захистити дітей від обстрілів і труднощі життя на окупованій території, вводячи їх в оману щодо характеру та тривалості так званих «канікул».²²⁵ Коли погоджений термін перебування добігає кінця, його зазвичай продовжують, не повертаючи дітей до батьків, посиляючись на аргументи безпеки, такі як небезпека обстрілів, чи на їхні проукраїнські погляди.²²⁶ Хоча Місія встановила, що більшість випадків відправлення дітей до таборів відпочинку спочатку не являли собою примусового переміщення чи депортації, подальше продовження російською окупаційною владою перебування дітей було переміщенням без згоди та розділенням родин, в результаті чого діти опинялися у ситуації, схожій на ситуацію примусово переміщених або депортованих дітей.

Відсутність справжнього вибору може впливати, зокрема, з актів погроз і залякування, які розраховані на те, щоб позбавити цивільне населення можливості вільного волевиявлення.²²⁷ Це може включати, наприклад, ситуації, пов'язані із «загрозою застосування сили чи примусу, наприклад, викликаного страхом перед насильством, примусом, затриманням, психологічним тиском або зловживанням владою щодо такої особи чи осіб, чи іншої особи, або з використанням примусового середовища».²²⁸ З таких тлумачень випливає, що навіть у ситуаціях, коли особа «дає згоду на своє переміщення, або навіть вимагає цього», такі переміщення можуть вважатися «примусовими», якщо така згода не надана «добровільно» і в результаті вільного волевиявлення особи, оціненого у світлі обставин конкретної справи».²²⁹ Стосовно дітей, розлучених із батьками внаслідок війни, наприклад, на фільтраційних пунктах, це примусові ситуації, створені окупаційною владою, і питання згоди не виникає.

²²¹Звіт HRW I, *op. cit.*

²²²Звіт Московського механізму ОБСЄ II, *op. cit.*, с. 95.

²²³УВКПЛ перевірило такі випадки з Харківської області, які мали місце протягом попередніх звітних періодів. Деякі діти не возз'єдналися зі своїми батьками станом на грудень 2022 року. Звіт УВКПЛ II, *op. cit.*, пункт 69; Подання, *The Reckoning Project (TRP)*, *op. cit.*

²²⁴У Геленджику діти з Харківщини почали вивчати шкільну програму, *Кубань* 24, 22 вересня 2022.

²²⁵ЗМІНА, Вимушене переміщення, *op. cit.*, с. 5

²²⁶*Там само.*

²²⁷МТКЮ, Сіміч, IT-95-9-Т, *op. cit.*, пункт 126.

²²⁸МТКЮ, Прокурор проти Радована Караджича, IT-95-5/18-Т, *op. cit.*, пункти 488-490.

²²⁹*Там само.* Див. також МТКЮ, Прокурор проти Налетиліча та Мартіновича, IT-98-34-Т, *op. cit.*, пункт 519; Прокурор проти Властимира Дордевіча, IT-05-87/1-А, рішення, 27 січня 2014 р., п. 727.

Російська окупаційна влада створила численні фільтраційні табори. Фільтраційні пункти створені в Амвросіївці, Безіменному, Донецьку, Докучаєвську, Качкарському, Козацькому, Хомутовому, Мангуші, Нікольському (попереднє Володарське), Новоазовську, Первомайську, Сартані, Широкиному, Старобешевому, Успенці.²³⁰ Зрозуміло, що кількість українців, які проходять фільтрацію, величезна, хоча точних цифр немає.²³¹ Звіти свідчать про те, що інформація, отримана під час фільтрації, використовується для створення нової бази даних для «міністерства внутрішніх справ» на окупованих територіях.²³² Також людей розпитують про їхні родини.²³³ Деякі повідомлення свідчать про те, що на них тиснуть, щоб вони змінили своє громадянство.²³⁴ Особи, які підлягають фільтрації, включають тих, хто залишає райони триваючих або нещодавніх бойових дій, а також тих, хто проживає або переміщується територією, контрольованою збройними силами Росії та пов'язаними з ними збройними групами.²³⁵ Наскільки Місія розуміє, розділення батьків і дітей на пунктах фільтрації є звичайною процедурою.

Згідно з МГП, сім'ї інтернованих або затриманих мають утримуватися разом.²³⁶ Дітей слід розлучати з дорослими лише в тій мірі, в якій це не порушує права сімей на спільне проживання. Інтерновані діти повинні розміщуватися разом зі своїми батьками, за винятком випадків, коли тимчасове розлучення необхідне з причин зайнятості, стану здоров'я або з метою застосування штрафних чи дисциплінарних стягнень.²³⁷ І якщо сім'ї розділені, вони мають право повідомляти одна одну новини.²³⁸ Місія бачила та чула численні повідомлення про батьків або матерів на фільтраційних пунктах, яких підозрювали у зв'язках з українськими збройними силами чи державними установами, чи дотриманні проукраїнських поглядів, і яких розлучали з дітьми під час інтернування та переводили до виправних колоній або слідчих ізоляторів. Деякі інтерновані звільняються через один або два місяці, тоді як інші залишаються інтернованими або утримуються під вартою протягом невизначеного періоду часу, а їхні сім'ї не мають жодної або вкрай обмежену інформацію про їх місцезнаходження та долю.²³⁹ Місія була поінформована про кілька випадків, коли діти залишалися без супроводу внаслідок фільтрації. Одним із прикладів є військовий лікар, якого російські солдати розлучили з чотирирічною донькою під час евакуації ООН/МКЧХ із тунелів

²³⁰Звіт HRW II, *op. cit.*, с. 30.

²³¹Влітку 2022 року польські спецслужби припускали, що до фільтраційних таборів було відправлено 1,5 мільйона українців, див. Речник міністра-координатора спецслужб, Спецслужби виявили російські фільтраційні табори, Сайт Республіки Польща, 27 Липня 2022 р., доступно за адресою: <https://www.gov.pl/web/special-services/special-services-have-identified-russian-filtration-camps>.

²³²Звіт HRW II, *op. cit.*, с. 31-32.

²³³Там само.

²³⁴Федосюк, Викрадені діти, *op. cit.*, с. 10; Шон Вокер, «Фільтрація та примусова депортація: Маріупольці, що вижили, про тривалі жахи російського нападу», *The Guardian*, 26 травня 2022 р.; Макінтош, Еліза, Олександра Охман, Джанлука Меццофіоре, Кеті Полглас, Тіле Ребане та Анастасія Грем-Юлл, Росія або помри: після тижнів під путінськими бомбами цим українцям дали лише один вихід, CNN, 7 квітня 2022 р.

²³⁵Yale School of Public Health, Система фільтрації: мапа практики Росії із затримання осіб в Донецькій області, 14 лютого 2022 р., доступно за адресою: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/7d1c90eb89d3446f9e708b87b69ad0d8/data> (Сльська Доповідь II).

²³⁶ЖК-IV, стаття 82.

²³⁷ЖК-IV, стаття 82(2), ДП-I, стаття 77(4).

²³⁸ЖК-IV, стаття 25.

²³⁹УВКПЛ, Проблеми прав людини, пов'язані з примусовим переміщенням в Україні, Заява на відкритому засіданні Ради Безпеки щодо України, 7 вересня 2022 р.

металургійного заводу «Азовсталь»; після фільтраційного табору в місті Мангуш місцеперебування дитини залишилося невідомим.²⁴⁰

Місія виявила, що в ситуаціях, коли окупаційна влада розлучає дітей з їхніми батьками з метою фільтрації, вона порушує зобов'язання МГП щодо інтернування дітей разом із їхніми родинами. Крім того, розділення батьків і дітей на фільтраційних пунктах і подальше переміщення інтернованих дітей в інші окуповані райони або на територію держави-окупанта є серйозними випадками примусового розлучення сімей, що порушує МГП. Коли окупаційна влада забирає цих дітей і переміщує їх в інші окуповані райони або на територію держави-окупанта, Місія вважає, що це явні випадки примусового переміщення або депортації в порушення статті 49 ЖК-IV, що становить серйозні порушення Конвенції.

3. ВИНЯТОК: БЕЗПЕКА НАСЕЛЕННЯ ТА МАТЕРІАЛЬНІ ПРИЧИНИ

Незважаючи на абсолютний характер заборони примусового переміщення та/або депортації, не всі примусові переміщення населення під час збройного конфлікту є незаконними. Стаття 49(2) ЖК-IV дозволяє евакуацію без згоди, *«якщо цього вимагають безпека населення або важливі військові причини»*. Виняток відображено в договорах і державній практиці.²⁴¹ Евакуація без згоди може бути законною, якщо вона переконливо виправдана однією з двох визнаних підстав, і здійснюється відповідно до відповідних правил. Ці дві підстави для евакуації також можуть збігатися.²⁴² Правило про виправдані евакуації потребує обмежувального тлумачення, оскільки це винятки із загальної заборони МГП. Виняток застосовний лише у випадках, коли безпека відповідних цивільних осіб або серйозні військові причини (наприклад, очищення зони бойових дій) вимагають проведення евакуації, і триває лише доти, доки існують умови, які виправдовують це.

З міркувань безпеки, евакуація дітей із окупованої території дозволена без відповідної згоди.²⁴³ Зобов'язання щодо евакуації цивільного населення *тим більше (a fortiori)* поширюється на певні категорії особливо вразливих осіб, зокрема дітей, з обложених і оточених районів.²⁴⁴ Однак, важливо наголосити на важливості принципу добросовісності у застосуванні винятків, оскільки історія сповнена випадків використання *недобросовісних (mala fides)* аргументів, пов'язаних з обома підставами. Згідно з коментарем до ЖК-IV, повинна існувати реальна необхідність; вжиті заходи не повинні бути просто свавільними, або мати на меті просто задоволення певним чином інтересів окупаційної влади.²⁴⁵ У коментарі зазначається: *«якщо територія знаходиться в небезпеці внаслідок військових дій, держава-окупант має право та, відповідно до положень статті 5, обов'язок евакуювати її частково або повністю, розмістивши жителів у місцях притулку. Те ж саме стосується випадків, коли присутність захищених осіб у районі перешкоджає проведенню військових операцій. Евакуація дозволена лише в тих випадках, коли це є обов'язковим з важливих військових міркувань; якщо вона не є імперативною, евакуація втрачає законність»*.²⁴⁶

²⁴⁰Член Комітету з міжнародних відносин Сенату (@SenateForeign), я особливо стурбований дітьми, розлученими зі своїми батьками, як-от випадок Вікторії Обідіної, яка була розлучена зі своєю 4-річною дочкою та залишається зниклою, Twitter, 25 травня 2022 р.

²⁴¹ЖК-VI, стаття 49(2). Hencsaerts, *Міжнародне звичаєве гуманітарне право, Том I: Правила* (правило 129).

²⁴²МТКЮ, *Благович та Йокіч*, IT-02-60-T, *op. cit.*, пункт 596. Див. також Йорам Дінстейн, *Міжнародне право воюючої окупації*, Cambridge University Press, 2009, р. 171.

²⁴³ДП-I, ст.78.

²⁴⁴ЖК-IV, стаття 17 ; Стаття 15 GCI.

²⁴⁵Коментар Пікте ЖК-IV, *op. cit.*, с. 283.

²⁴⁶*Там само*, с. 280.

Евакуація також може бути продиктована іншими положеннями МГП, такими як обов'язок вживати запобіжних заходів під час оборони, тобто обов'язок воюючої сторони докладати зусиль для відведення цивільного населення, окремих цивільних осіб та цивільних об'єктів, які знаходяться під її контролем, у максимально можливному обсязі від військових об'єктів.²⁴⁷ Зобов'язання щодо евакуації зазвичай виникає у разі інтенсивного бомбардування або в ситуаціях облогової війни,²⁴⁸ що є одним із частих результатів російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Однак воююча сторона не може адаптувати територію шляхом «евакуації населення» під приводом забезпечення їх безпеки, щоб отримати право застосовувати важке озброєння, застосування якого в іншому випадку було б незаконним.

МГП встановлює суворіші правила переміщення захищених осіб з окупованої території. Зі статті 49(2) ЖК-IV випливає, що переміщення захищених осіб окупаційною владою може мати місце лише у випадку, якщо *«матеріальні причини унеможливають уникнення»* такого переміщення. Згідно з коментарем МКЧХ, *«тільки якщо уникнути цього неможливо з матеріальних причин, тимчасове переміщення населення за межі окупованої території є законним, і це населення має бути повернене до своєї країни, щойно бойові дії припиняться на цій території. У цьому випадку діти користуватимуться гарантіями, які надаються захищеним особам. Таким чином сім'ї утримуватимуться разом»*.²⁴⁹

На початку вторгнення, великі території на сході України були окуповані російськими військовими та пов'язаними з ними силами після запеклого опору українських сил. Перспектива поточних або майбутніх контратак може вважатися достатньою правовою підставою для евакуації дітей із зони бойових дій разом із сім'ями або у складі груп, організованих дитячими закладами. Довга та протяжна лінія фронту та перспективи майбутніх боїв можуть служити виправданням переміщення захищених осіб. Хоча кожна воююча держава постійно зобов'язана дбати про захист цивільного населення від наслідків військових дій, це *тим більше* стосується «захищених осіб», оскільки окупаційна влада легко може використати їх як живий щит під час військових дій. У той час як розміщення українських військових об'єктів поряд з українським дитячим закладом може бути порушенням обов'язку щодо застосування запобіжних заходів під час оборони, розміщення російських військових об'єктів поруч з українським дитячим закладом може фактично зробити російські військові об'єкти неуразливими для атак українських сил, і являти собою використання «захищених осіб» як живого щита, що є воєнним злочином.²⁵⁰ Таким чином, цілком можуть існувати *матеріальні причини* для евакуації українських дитячих закладів із територій, щойно захоплених російськими військами. Однак, до подальшого поводження з цими дітьми та їхньої долі після вивезення з окупованої території висувуються дуже жорсткі вимоги абсолютного характеру. Переміщення має бути тимчасовим, і потрібно зробити все можливе, щоб полегшити їх возз'єднання з родинами.

Примусова евакуація українських дітей із закладів на підконтрольних Україні територіях до лютого 2022 року, а також доведені до відома Місії випадки евакуації російськими силами на окупованих територіях, по суті поділяються на дві категорії.

²⁴⁷ЖК-IV, стаття 58(а), прямо вказує, що таке переміщення має відбуватися без шкоди для статті 4 ;Ненскаерта, *Звичаєве міжнародне гуманітарне право, Том I: Правила* (правило 22).

²⁴⁸Йорам Дінштейн (ред.), *Ведення бойових дій згідно з правом міжнародних збройних конфліктів*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, с. 133–137.

²⁴⁹Сандоз коментарій ДП-I, *op. cit.*, пункт 3223.

²⁵⁰ЖК-IV, стаття 28; ДП-I, стаття 51(7).

Перший тип евакуацій, схоже, був обумовлений міркуваннями безпеки дітей. Росія, як воююча сторона, зобов'язана вживати запобіжні заходи під час оборони, що включає обов'язок відведення цивільного населення, яке знаходиться під її контролем, від військових об'єктів.²⁵¹ Це зобов'язання може поширюватися на період, що безпосередньо передуює запланованим військовим операціям, у результаті яких цивільне населення може постраждати від контратак. Одна група переселених дітей складатиметься з тих, хто до повномасштабного вторгнення перебував у дитячих установах, невідконтрольованих українській владі, евакуація яких розпочалася напередодні повномасштабного вторгнення.²⁵² 18 лютого 2022 року, було оголошено «евакуацію» з так званих ДНР і ЛНР, а дитячі заклади передислоковано до РФ перед повномасштабним вторгненням.²⁵³ Однією з категорій осіб, яких вивозили першими, були діти з притулків та інтернатів.²⁵⁴ 19 лютого до кордону з Російською Федерацією прибули перші автобуси з 225 вихованцями Донецької школи-інтернату №1.²⁵⁵ Хоча багато з цих дітей отримали російське громадянство в результаті змін у російському законодавстві в 2018 і 2019 роках, це не стосувалося дітей-сиріт. 27 лютого з'явилася інформація про розміщення «біженців з Донбасу», «евакуйованих» перед повномасштабним вторгненням на територію Ростовської області РФ. У медіа звіті від липня 2022 року, радник глави так званої ДНР з прав дитини Елеонора Федоренко підтвердила, що всі діти, які раніше перебували в установах так званої ДНР, на той момент перебували в Росії.²⁵⁶

Місія вважає, що ці початкові евакуації можуть бути прикладами евакуацій, здійснених відповідно до існуючих матеріальних причин. Проте, обов'язки окупаційної влади щодо цих українських сиріт на час евакуації мають суворо виконуватися, щоб примусове переміщення залишалося законним.

Інший випадок, на який звернула увагу Місія, стосується вже згаданих 2000 дітей у Херсоні, які були підготовлені до евакуації, але яким наступаюча російська армія не дозволила скористатися оголошеним зеленим коридором. Вони повернулися до своїх закладів, і за кілька днів кількість цих дітей скоротилася на 70%. Декілька зацікавлених сторін повідомили Місії, що дітей «відправили додому», оскільки в установах не було можливостей для забезпечення їхньої безпеки. Хоча деякі діти, як повідомляється, були добре прийняті їхніми сім'ями, інші діти залишилися, або знайшли порожні будинки, і в кінцевому рахунку опинилися без супроводу, або як «діти вулиці». Щодо цієї групи дітей, Місія була проінформована про кілька випадків евакуації російськими військами або окупаційною владою з новоокупованих районів до Криму, або на територію Росії. Місії повідомили, що діти з Херсонської та Запорізької областей утримуються щонайменше в 11 закладах тимчасово окупованого Криму. У лютому 2023 року були повідомлення про 43 заклади, у тому числі щонайменше 6 на території тимчасово окупованого Криму, де перебувають українські діти з Херсонської та Запорізької областей: «Артек», «Лучистий», «Ласпі», «Дружба», табір у Піщаному та психіатрична лікарня №5. Український Центр на основі даних з відкритих джерел створив мапу дитячих таборів, куди росіяни переселяють депортованих українських дітей.²⁵⁷ Місія

²⁵¹ДП-І, стаття 58(а).

²⁵²ЗМІНА, Депортація місць позбавлення волі в Херсонській обл. Аналітична записка Центру прав людини, 2023.

²⁵³Глави ДНР і ЛНР оголосили про початок масової евакуації, *PIA Новини*, 18 лютого 2022.

²⁵⁴ЗМІНА, Вимушене переміщення, *op. cit.*, с. 3.

²⁵⁵Ростовська область почала приймати евакуйованих з Донбасу, *ВестиRU*, 19 лютого 2022.

²⁵⁶Елена Яковлева, Марія Львова-Белова: Сем'я из шести регионов РФ возьмут под опеку 108 детей-сирот из Донбасса, *РГРУ*, 15 липня 2022 р.

²⁵⁷Дитячі табори та санаторії, у яких Росія промиває мізки українським дітям та проводить їх мілітаризацію, опубліковано 2 березня 2023 року.

вважає багато з цих переміщень дітей із театру активних бойових дій евакуацією, за допомогою якої окупаційна влада виконала свої обов'язки піклуватися про дітей, які не можуть піклуватися про себе під час військових дій. Проте незважаючи на те, що початкове переміщення може бути законним, вивезення цих дітей без супроводу з території окупованої воюючої держави все одно буде незаконним. До відома Місії було доведено численні випадки, коли дітей, евакуйованих із районів бойових дій, згодом переселяли до Російської Федерації, що є явним порушенням статті 78 ДП-І.²⁵⁸ Місія також отримала повідомлення про дітей, депортованих з Київської області до Білорусі наступаючими російськими військами на початковому етапі вторгнення.²⁵⁹

Переселення до Криму та згодом на територію Росії є практикою, яка, як повідомляється, була широко поширена в Маріуполі одразу після захоплення міста російськими військами.²⁶⁰ Про подібну практику повідомляють також і на інших нещодавно окупованих територіях. Яскравим прикладом є чотирнадцять вихованців закладів віком до п'яти років, які, як повідомляється, були переселені з окупованого Херсона до дитячого будинку «Йолочка» у місті Сімферополі в Автономній Республіці Крим, який спеціалізується на розміщенні пацієнтів із неврологічними та психіатричними розладами.²⁶¹ Надалі, профілі деяких з цих дітей з'явилися на «usynovite.mosreg.ru», веб-сайті адміністрації Московської області, присвяченому питанням усиновлення.²⁶²

Місія вважає, що випадки, коли українські діти були переміщені з дитячих закладів в інші окуповані райони внаслідок наявності обґрунтованих підстав для евакуації, але згодом були переміщені з окупованого Криму на територію Росії без відповідного обґрунтування, повинні розглядатися як депортації в порушення статті 49 ЖК- VI.

Другий тип евакуації дітей, що перебували в закладах, відбувся на окупованих територіях перед виведенням російських військ з окупованої території. У жовтні, перед відходом Росії з новоокупованих територій, як свідчать кілька звітів, доведених до відома Місії, російські солдати отримали наказ евакуювати українських дітей, що перебували у дитячих закладах, в інші райони, які все ще перебувають під окупацією, або до Росії. Місія отримала достовірні повідомлення про те, що дітей почали вивозити з притулків та інтернатів у Херсонській області з наближенням українського наступу та зростанням можливості реінтеграції цих територій.²⁶³ Пан Лубінець повідомив, що перед відступом російські війська вивезли вразливих дітей віком від дев'яти до сімнадцяти років із школи-інтернату в тоді окупованій Херсонській області.²⁶⁴ Хоча Місія визнає, що воюючим сторонам складно передбачити, як розвиватимуться військові дії на активному театрі війни, вона розуміє, що ситуація в районі Херсону на той час не давала підстав для евакуації українських дітей. Повідомлення про сильний опір з боку персоналу цих закладів також можуть свідчити про те, що безпека населення не є достовірним виправданням в цьому випадку. Таким чином, Місія вважає, що переміщення без згоди дітей, які належать ворожій стороні, перед деокупацією території, у цих випадках є явним порушенням заборони насильницького переміщення

²⁵⁸Повідомлено УВКПЛ Звіт II, *op. cit.*, пункт 67.

²⁵⁹Звіт УВКПЛ II, *op. cit. op. cit.*, пункт 51.

²⁶⁰ЗМІНА, Вимушене переміщення, *op. cit.*, стор 3.

²⁶¹Анна Рижкова, Регіна Гімалова, Российские власти вывезли не менее 14 сирот из Херсона младше пяти лет в крымском доме 'Ёлочка', *Verstva Media*, 26 січня 2023.

²⁶²ЗМІНА, Вимушене переміщення, *op. cit.*, стор 3.

²⁶³*Там само.*

²⁶⁴Викрадених з Херсонського інтернату дітей вивезли до психлікарні у Криму – омбудсмен, *Слово і Діло*, 6 листопада 2022.

захищених осіб згідно зі статтею 49 ЖК-IV, що становить собою тяжке порушення ЖК-IV і воєнний злочин.²⁶⁵

4. ВИНЯТОК: МЕДИЧНА ЕВАКУАЦІЯ ДІТЕЙ ЗА МЕЖІ ТЕРИТОРІЇ

На окупованій території діє посилена заборона на примусове переміщення дітей без супроводу з окупованої території.²⁶⁶ Забороняється евакуація дітей з окупованої території в іншу країну, за винятком *тимчасової* евакуації, якщо це викликано вагомими причинами, пов'язаних зі станом здоров'я або лікуванням дітей.²⁶⁷ Цих дітей можна перемістити лише за медичними показаннями. Зобов'язання є абсолютним. Евакуація дітей, які не є громадянами держави, що проводить евакуацію, допускається лише з метою лікування, та за письмової згоди батьків або осіб, відповідальних за догляд за дітьми. Потрібна письмова згода батьків або опікунів, якщо їх можна знайти, або письмова згода особи, відповідальної за догляд за дітьми. Будь-яка така евакуація повинна контролюватися. Порушення статті 78 ДП-I може бути порушенням заборони *незаконного переміщення*.²⁶⁸

Місії стало відомо про декілька випадків, коли законна початкова евакуація з медичних підстав до Росії (і в одному випадку – до Білорусі) була продовжена з причин, не пов'язаних із медичним лікуванням. Наприклад, дівчинку, яка перебувала на лікуванні в Маріуполі, у березні 2022 року разом з групою інших дітей перевезли до Донецька. З Донецька її вивезли в підмосковний лікувальний заклад, а восени помістили в сім'ю опікунів в Московській області. Її родина на підконтрольній уряду України території не знала про її долю та місцеперебування, і хоча вони чули в ЗМІ, що вона перебуває в Російській Федерації, вони не мали з нею жодного контакту станом на 31 грудня 2022 року.²⁶⁹ Місія вважає, що у випадках, коли первинне переміщення з окупованої території на територію окупаючої держави є законним відповідно до МГП, цей виняток стосується лише тимчасового перебування з конкретною метою лікувального характеру. Подовження терміну перебування, яке не виправдане медичними показаннями, буде порушенням статті 78 ДП-I.

Як повідомляється, російська окупаційна влада значною мірою покладається на обґрунтування медичного характеру як на законну підставу для вивезення українських дітей з України. Українські зацікавлені сторони повідомили, що в одному випадку російські лікарі визначили, що більшість дітей у закладі мають бути переселені до Росії з метою надання їм медичної допомоги.²⁷⁰ Місія не змогла перевірити ці твердження, але хотіла б повторити, що захист, передбачений МГП від депортації цивільного населення та дітей, які належать одній воюючій державі, значною мірою залежить від національності. Навпаки, обов'язок надання медичної допомоги хворим і пораненим згідно з МГП є безумовним і має перевагу не лише над громадянством, але й над зв'язками з воюючими сторонами.²⁷¹ Так, медичні показники можуть використовуватися як обґрунтування переміщення та переважати над іншими аспектами захисту захищених осіб і дітей без супроводу на окупованій території. Отож, кожна воююча сторона та держави-учасниці ЖК повинні бути дуже обережними, щоб гарантувати, що евакуація за медичними показниками не використовується для реалізації інших прихованих мотивів.

²⁶⁵ЖК-IV, стаття 147.

²⁶⁶ДП-I, стаття 78 (1).

²⁶⁷ДП-I, стаття 78 (1).

²⁶⁸ДП-I, стаття 78.

²⁶⁹Звіт УВКПЛ II, *op. cit.*, пункт 67.

²⁷⁰Росіяни підготували 10500 дітей для депортації в Росію», *Центр національного спротиву*, 26 листопада 2022 р. Подібні історії повідомили Місії в розмовах зі співрозмовниками.

²⁷¹ЖК I-IV, спільна стаття 3(1)(2).

5. ПЕРЕМІЩЕННЯ, ЩО ВІДБУЛИСЯ ПОЧИНАЮЧИ З 2014 РОКУ

Щодо ситуацій примусового переміщення, що відбулися починаючи з 2014 року, Місія почула кілька свідчень про те, що Росія почала переміщувати дітей з окупованих територій Криму, Донецької та Луганської областей у 2014 році.²⁷² Станом на 1 січня 2014 року, за даними Міністерства соціальної політики України, 4323 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, перебувало у закладах соціального захисту на території Кримського півострова на момент його окупації та анексії.²⁷³ Повідомляється, що на той час лише два десятки цих дітей змогли повернутися на материкову Україну.²⁷⁴ Національному превентивному механізму Офісу Уповноваженого з прав людини України не було відомо про існування публічної інформації про надання можливості вибору громадянства дітям з Криму після досягнення ними повноліття.²⁷⁵ Українські зацікавлені сторони, з якими консультувалася Місія, вважають, що кілька тисяч українських дітей були перевезені на територію Російської Федерації і наразі їхні сліди втрачені.²⁷⁶ Вони попереджають, що подібна ситуація скоро повториться. Хоча Місія не в змозі підтвердити ці заяви/звинувачення, Місія поділяє стурбованість тим, що практика та модель незаконного переміщення та асиміляції різних категорій українських дітей без супроводу до Росії, починаючи з 2014 року, помножилася та набула значного поширення в результаті повномасштабного вторгнення в 2022 році.

D. ЛІКУВАННЯ ДІТЕЙ

Загальний обов'язок виявляти особливу повагу до всіх дітей і захищати їх від будь-яких форм непристойного нападу, покладений на будь-яку воюючу сторону, безперервно поширюється на окупаційну владу, в руках якої опинилися евакуйовані чи депортовані діти.²⁷⁷ Це передбачає обов'язок забезпечити дітей необхідним доглядом і допомогою.

1. РЕЄСТРАЦІЯ

Евакуація дитини без супроводу має проходити з дотриманням певних офіційних процедур. Згідно зі статтею 50(2) ЖК-IV, окупаційна влада повинна «вжити всіх необхідних заходів для сприяння ідентифікації дітей і реєстрації інформації про їх батьків». Діти до дванадцяти років повинні мати картку з низкою зареєстрованих персональних даних, щоб полегшити возз'єднання з сім'єю та переконатися, що дитина не буде «втраченою» для сім'ї та ворожої сторони (ДП-I, стаття 78, п. 3 a-s). Спеціальний відділ Національного інформаційного бюро відповідає за вжиття необхідних заходів щодо ідентифікації дітей, щодо особи яких існують сумніви, та ведення реєстрів відомостей про їхніх батьків або інших близьких родичів. Загальновідомо, що багато українських дітей, які без супроводу опинилися в руках російської сторони, мають батьків або інших членів сім'ї, які є їхніми законними опікунами, і які їх розшукують. Процедура суворо регламентована і вимагає створення системи реєстрації місцезнаходження будь-яких евакуйованих дітей.

Обов'язок реєстрації тісно пов'язаний з правом на відновлення зв'язку з сім'єю. Особи, які опинилися у ситуації збройного конфлікту та на окупованій території, мають право

²⁷²Тетяна Федосюк, Викрадені діти. Як Росія намагається викрасти майбутнє України. *Аналіз*, лютий 2023 р., доступно за адресою: [ICDS Analysis The Stolen Children Tetiana Fedosiuk February 2023.pdf](#)

²⁷³Омбудсмен України, Річна доповідь Комісії ВРУ з прав людини про дотримання та захист прав людини і громадянина в Україні, 2015 р. с. 50.

²⁷⁴Там само, пункт 41.

²⁷⁵Там само.

²⁷⁶Звіт, отриманий Московським механізмом, під назвою «Переміщення дітей» (зберігається у авторів).

²⁷⁷ЖК-IV, Стаття 77(1).

на отримання новин про членів своєї родини.²⁷⁸ Захищеним особам також дозволяється звертатися до МКЧХ.²⁷⁹ Сторони конфлікту повинні сприяти запитам осіб про розшук членів сім'ї, розлучених з ними внаслідок конфлікту.²⁸⁰ Додатковий протокол I вимагає від кожної сторони конфлікту розшукувати осіб, які були визнані протилежною стороною зниклими безвісти.²⁸¹ Зобов'язання щодо розшуку зниклих безвісти сприймається як декларація звичаєвого права, мотивована правом сімей знати про долю своїх зниклих родичів.²⁸²

Отже, для того, щоб примусова евакуація була законною, існує вимога сповіщення. Окупаційна держава повинна повідомити державу-захисницю (або МКЧХ) про такі «переміщення та евакуацію, як тільки вони відбулися».²⁸³ Як зазначалося раніше, російська воююча сторона не запровадила відповідних механізмів для передачі таких повідомлень відповідно до статей 136 і 50 ЖК-IV. Місія не змогла знайти жодних ознак того, що такі повідомлення щодо евакуйованих/депортованих дітей надаються російською владою українській владі. Натомість Місії було повідомлено про численні випадки, коли українським дітям самим доводилося шукати можливості для встановлення контакту зі своїми батьками, часто за явної відмови у допомозі з боку осіб, під опікою яких вони перебували. У багатьох випадках, коли сім'ї вдавалося знайти свою депортовану дитину, це залежало від щасливого збігу обставин. Хтось упізнав дитину на фотографіях, поширених у пресі чи соціальних мережах з іншою метою, ніж для відновлення сім'ї. Місія ознайомила з тим, як відбувався процес репатріації 20 дітей. В одному випадку батько побачив свого сина у російському пропагандистському відео.²⁸⁴

Місія вважає, що російська воююча сторона порушує численні обов'язки згідно з гуманітарним правом, пов'язані з реєстрацією, моніторингом, спілкуванням і відновленням контактів із сім'ями українських дітей, які були евакуйовані, примусово переміщені чи депортовані до території, контрольованої Росією. Місія також вважає, що постійне нехтування цими обов'язками МГП посилює серйозність ситуації, в якій опинилися ці діти.

2. ПРОЖИВАННЯ ТА ОСВІТА

Окупаційна влада, яка організовує евакуацію, також несе відповідальність за долю евакуйованих дітей і має забезпечити виконання встановлених вимог.²⁸⁵ У разі переміщення необхідно вжити всіх можливих заходів для того, щоб відповідні цивільні особи були прийняті в задовільних умовах укриття, гігієни, охорони здоров'я, безпеки та харчування.²⁸⁶ Окупаційна влада, відповідальна за переміщення, повинна забезпечити належне розміщення.²⁸⁷

На окупованій території, окупаційна влада зобов'язана зробити все можливе, щоб дитячі заклади могли повноцінно виконувати свої функції безперервно на території, де вони розташовані, оскільки будь-які порушення цього процесу можуть завдати непоправної шкоди фізичному та психологічному розвитку дітей. Втручання держави-окупанта можливе лише у випадку, коли місцева влада не виконує своїх обов'язків, а

²⁷⁸ЖК-IV,Стаття 25.

²⁷⁹ЖК-IV,Стаття 30.

²⁸⁰ЖК-IV,Стаття 26.

²⁸¹ДП-I стаття 33.

²⁸²Hencaerts, *Звичаєве міжнародне гуманітарне право, Том I: Правила* (правило 117).

²⁸³ЖК-IV,Стаття 49(4).

²⁸⁴Олександра Бодняк, Викрадачі душ. Як і чому Росія краде українських дітей, *Захід*, 26 жовтня 2022 р.

²⁸⁵ЖК-IV, стаття 49(3). Сандоз коментар ДП-I, *op. cit.*, пункт 3238.

²⁸⁶Hencaerts, *Звичаєве міжнародне гуманітарне право, Том I: Правила* (правило 131).

²⁸⁷ЖК-IV,Стаття 49 (3)

родичів, які могли б забезпечити дитині догляд та освіту, немає. Лише в цьому випадку держава-окупант може передати таких дітей уповноваженим особам чи установам.

ЖК-IV вимагає, щоб діти, які були розлучені зі своїми батьками внаслідок війни, отримували освіту за будь-яких обставин. Згідно зі статтею 24 ЖК-IV, надавачі освіти повинні, якщо це можливо, мати ту саму національність, говорити тією ж мовою та сповідувати ту саму релігію, що й діти, якими вони опікуються. Стаття 78(2) ДП-I, однак, пояснює, що *«коли відбувається евакуація до іншої країни, освіта кожної дитини, включаючи її релігійну та моральну освіту за бажанням її батьків»*, повинна бути забезпечена. Як уже зазначалося, заборона будь-якої передачі дітей ворожій стороні в ДП-I існує саме для того, щоб уникнути цієї конкретної ситуації, *«щоб запобігти практиці виховання дітей відповідно до певних політичних чи релігійних поглядів, підготовки їх до військової служби, виховання згідно звичаїв, чужих звичаям їхніх родин»*. Майже неможливо ізолювати дітей без супроводу, які належать до однієї ворогуючої сторони, від атмосфери, наративів та освіти населення іншої ворогуючої сторони, в якій опинилася дитина, і забезпечити при цьому переміщенням дітям освіту та відповідне культурне виховання, на які вони мають право за МГП. У звіті про освітні програми, які пропонуються українським дітям, зазначено, що вони *«виховують російський націоналізм»*.²⁸⁸ Місії було важко оцінити точні умови, в яких українські діти утримуються в Росії. Однак, певна обмежена кількість дітей повернулася в Україну, щоб возз'єднатися зі своїми сім'ями, і в своєму описі умов утримання розповідали про «перевиховання», а в деяких випадках також про військову підготовку. Як свідчать численні звіти, доведені до відома Місії, освіта, яку надають українським дітям, нав'язує їм погляди російської воюючої сторони на війну, нехтуючи вимогами МГП.

3. ТИМЧАСОВИЙ ХАРАКТЕР І ЗАБОРОНА НАТУРАЛІЗАЦІЇ

Відмінною рисою справжньої евакуації є її тимчасовий характер.²⁸⁹ На думку МТКЮ, тривалість переміщення не впливає на його незаконність.²⁹⁰ Хоча у попередніх рішеннях МТКЮ припускалося, що для того, щоб вважатися злочином проти людяності або воєнним злочином, переміщення мало бути вчинене з наміром остаточної зміни місця перебування особи або осіб,²⁹¹ Апеляційна палата пізніше заявила, що така вимога не існує *lex lata*, хоча підкреслила, що переміщення не мало бути тимчасовим.²⁹² Евакуація без згоди дітей без супроводу із зони активних бойових дій, виправдана чи невинуватна, на територію ворожої сторони, ніколи не може бути підставою для натуралізації або асиміляції дітей супротивником. Важливим компонентом захисту дітей, переміщених ворогом, є заборона статті 50(2) ЖК-IV змінювати особистий статус дитини, включаючи її національність.

Місія приходить до висновку, що поширення практики усиновлення дітей без супроводу чи використання інших подібних заходів асиміляції російською воюючою стороною, як описано в частині IV, є порушенням Четвертої Женевської конвенції.

²⁸⁸Федосюк, Викрадені діти, *op. cit.*

²⁸⁹ЖК-IV, Стаття 49(2).

²⁹⁰МТКЮ, *Прокурор проти Благоє Сіміча, Мирослава Тадича та Сімо Заріча*, IT-95-9-A, рішення від 28 листопада 2006 р., п. 134.

²⁹¹*Там само*. Див. також *Прокурор проти Радослава Брджаніна*, IT-99-36-T, рішення від 1 вересня 2004 р., пункт 545; *Стакіч*, IT-97-24-T, пункт 687.

²⁹²МТКЮ, *Прокурор проти Міломира Стакіча*, IT-97-24-A, Рішення, Апеляційна палата, 22 березня 2006 р., пункти 306–7 і 319. Див. також Суд Боснії і Герцеговини, Секція I у справах про військові злочини, *Прокуратура Боснії та Герцеговини проти Мітара Рашевича і Саво Тодовича*, вирок, справа № X-KR/06/275, 88, 28 лютого 2008 р.; Суд Боснії і Герцеговини, секція I з військових злочинів, *Прокуратура Боснії та Герцеговини проти Даміра Іванковича, відомого як «Дадо»*, вирок, справа № X-KR-08/549-1, 13, 2 липня 2009 р.

Зміна громадянства українських дітей шляхом пропозиції їм російського громадянства є порушенням статті 50(2) ЖК-IV. Сприяння перевихованню та постійній інтеграції в російські сім'ї за допомогою різних схем постійної опіки та, можливо, усиновлення, є підтвердженням того, що переміщені українські діти дійсно є жертвами депортації в розумінні статті 49 ЖК-IV.

Е. Возз'єднання/Повернення дітей

Згідно зі статтею 49 (3) ЖК-IV, особи, які перебувають під захистом, евакуйовані за межі окупованої території, «повинні бути повернені назад до своїх домівок, щойно військові дії у відповідній зоні припиняться». Головний обов'язок окупаційної влади в цих випадках полягає в тому, щоб зробити все можливе для того, щоб скоротити тривалість переміщення, сприяти репатріації чи возз'єднанню з сім'ями, або передати дітей до третьої нейтральної країни. Однак, міркування «безпеки дітей» все ще можуть бути актуальними з точки зору репатріації на територію, з якої походять ці діти. На війні в Україні досі точаться запеклі та непередбачувані бойові дії. Тому повернення дітей до районів бойових дій наразі неможливе. Цей факт жодним чином не звільняє російську воюючу державу від обов'язків возз'єднання та повернення на батьківщину українських дітей без супроводу, що знаходяться в її руках.

1. ОБОВ'ЯЗОК НАДАВАТИ МОЖЛИВІСТЬ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ

Головний принцип ЖК-IV полягає в тому, що єдність сім'ї необхідно захищати та поважати. Воюючі сторони та держави, які ратифікували ЖК, «повинні всебічно сприяти возз'єднанню сімей, розлучених в результаті збройного конфлікту».²⁹³ Сторони конфлікту всіма можливими способами повинні сприяти возз'єднанню сімей, розлучених внаслідок збройного конфлікту, і, зокрема, повинні заохочувати роботу гуманітарних організацій, які займаються цим завданням.²⁹⁴

Для багатьох дітей без супроводу, розлучених із сім'єю, та дітей-сиріт, процес возз'єднання з членами родини чи опікунами та виїзд з окупованих частин України чи Росії є важким. Багато зацікавлених сторін повідомили Місію про українців, які стикаються з серйозними логістичними перешкодами під час повернення дітей, вивезених до Росії. Діти, чий батьки загинули на війні, стикаються з іншою проблемою – вони можуть ще не мати іншого офіційно призначеного опікуна з України, хоча українська влада вжила певних заходів для спрощення процесу призначення опікунів дітям-сиротам і дітям, які залишилися без батьківського піклування.²⁹⁵ Навіть якщо опікун з України мав необхідні документи, окупаційна адміністрація так званої ДНР вимагала від опікуна особисто приїздити туди, де знаходиться дитина, щоб забрати її, що тягнуло за собою високі особисті ризики та витрати.²⁹⁶ Також відомі випадки про дітей з окупованих Росією районів Харкова, яких не відпустили додому після завершення терміну перебування у таборах відпочинку. Російська влада вимагала від їхніх батьків особисто приїхати до Російської Федерації, щоб повернути своїх дітей, що для багатьох було практично неможливим.

Без офіційного механізму для систематичного повернення українських дітей в Україну чи возз'єднання їх з опікунами чи піклувальниками, робота з возз'єднання здебільшого

²⁹³ ДП-I, стаття 74.

²⁹⁴ ДП-I, стаття 74.

²⁹⁵ Спрощено процедуру влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, під опіку або піклування родичів, *Юрліга*, 24 березня 2022.

²⁹⁶ Amnesty International, *Україна: «Як тюремний конвой»: Росія незаконно переміщує та жорстоке поводження з цивільними особами в Україні під час «фільтрації»*, 10 листопада 2022 р., доступно за адресою: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur50/6136/2022/en/> (Звіт AI), с. 27.

лягає на окремих осіб за підтримки Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, волонтерів, неурядові організації та, можливо, деяких російських урядовців за неофіційними каналами.²⁹⁷ Таким чином, Місія робить висновок, що невиправдане тривале перебування або необґрунтовані логістичні перешкоди порушують обов'язок сприяти возз'єднанню та суперечать принципам, втіленим у ЖК-IV, згідно з якими єдність сім'ї потрібно захищати та поважати.

Місія встановила, що з російської сторони наразі не діє механізм возз'єднання дітей з родичами в Україні. Натомість, Місія виявила послідовну закономірність, яка свідчить про те, що спроби російської влади дозволити переміщення дітей з України до сімей у Російській Федерації, схоже, не передбачають кроків для возз'єднання сімей. Система сприяє інтеграції цих дітей у російські родини, а не їх поверненню в українські сім'ї, незважаючи на МГП.

2. ОБОВ'ЯЗОК СПРИЯТИ РЕПАТРІАЦІЇ

Право на репатріацію є наріжним каменем МГП, а необхідність підтримувати та відновлювати єдність сім'ї є провідною темою ЖК-IV. Жертви, які були вимушено переміщені, мають «право на добровільне безпечне повернення до своїх домів або місць постійного проживання, як тільки причини їхнього переміщення перестануть існувати». Це стосується випадків, коли людей було евакуйовано, і в цьому випадку вони «повинні бути повернуті до своїх домів, як тільки військові дії в цьому районі припиняться».²⁹⁸ Повернення вимушено переміщених осіб у цьому сенсі є і правом, і обов'язком. Відмова у праві на якнайшвидше повернення вважається ознакою незаконності переміщення.²⁹⁹ Сторони заохочуються до укладення угод про репатріацію, повернення до місць проживання або розміщення в нейтральній країні певних категорій інтернованих осіб з особливими потребами, наприклад, дітей.³⁰⁰ Невиправдана затримка в репатріації цивільних осіб є серйозним порушенням ДП-I та є воєнним злочином.³⁰¹

Повернення дітей із таборів ускладнене. Навіть дітей, які перебувають на інших окупованих територіях, таких як Крим, нелегко повернути в сім'ї за нинішньою практикою Росії, яка відмовляється повертати дітей усім, окрім близьких родичів. Оскільки воєнний стан не дозволяє чоловікам залишати українську територію, мами чи бабусі мають їхати через ворожу воюючу країну Росію та заїжджати в окупований Крим, і тим же шляхом везти дитину назад. Така подорож може становити безпекові ризики для українців. Крім того, у багатьох немає ані коштів, ані можливості здійснити її. Повідомляється, що підлітки старшого віку, які подорожували самостійно або з друзями чи родичами, повинні були отримати від батьків або опікунів дозвіл на виїзд з Росії.³⁰²

Хоча Місія не знайшла доказів прямої відмови у репатріації, Місія почула незліченну кількість історій батьків та інших членів родини, які не можуть здійснити репатріацію через логістичні або технічні перешкоди.

Відсутність окремої системи репатріації українських дітей, вивезених із театру бойових дій ворожою воюючою Росією, є порушенням права на репатріацію та обов'язку сприяти такому поверненню. Місія встановила, що з російської сторони наразі не діє

²⁹⁷Захарова назвала ложью обвинения Киева в депортации детей с Украины, РБК, 25 червня.

²⁹⁸Hencaerts, *Звичаєве міжнародне гуманітарне право, Том I: Правила* (правило 132).

²⁹⁹МТКЮ, *Налетіліч та Мартинович*, IT-98-38-T, рішення, п. 526. Жодної спроби повернути населення після закінчення бойових дій не було зроблено.

³⁰⁰ЖК-IV, стаття 133.

³⁰¹ДП-I, стаття 85 (4) b.

³⁰²ДП-I, *op. cit.*, с. 27.

механізму для репатріації дітей в Україну чи транспортування їх до третьої країни. Натомість, Місія виявила послідовну закономірність, яка свідчить про те, що спроби російської влади дозволити переміщення дітей з України до Російської Федерації, схоже, не передбачають кроків для подальшої евакуації до третіх країн або повернення у безпечніші райони України. Система сприяє постійному перебуванню та потенційно невиправданій затримці репатріації цих дітей, нехтуючи МГП.

Г. ВИСНОВКИ

Діти на окупованих російською воюючою стороною територіях України зазнають різних переміщень та вимушених переселень.

По-перше, діти піддаються недобровільному переміщенню подалі від активного театру масованих бойових дій. Місія встановила, що хоча багато примусових переміщень дітей, що перебували у дитячих установах, відбувалося відповідно до обов'язків згідно з МГП, інші випадки були явними порушеннями МГП, а деякі з них становлять собою порушення заборони примусового переміщення або депортації, встановленої в ЖК-IV, стаття 49, що є серйозним порушенням Конвенції та воєнним злочином.

Фільтрація та інтернування лояльного до України цивільного населення окупаційною владою призвело до розлучення сімей у порушення МГП. Замість того, щоб бути інтернованими разом зі своїми батьками, деякі з цих дітей були «перевезені в безпечне місце» до Росії, не тільки практично, але й ідеологічно. Місія встановила, що така практика розлучення сімей без згоди з подальшою передачею дітей до Росії порушує заборони ЖК-IV (стаття 49) та ДП-I, стаття 78, і становлять собою порушення заборони депортації, встановленої в ЖК-IV, стаття 49, що є серйозним порушенням Конвенції та воєнним злочином.

Деякі діти з України були вивезені на інші окуповані території України або до Росії за згодою батьків або законних опікунів для лікування чи відпочинку в таборах. Однак, Місія встановила, що продовження терміну їх перебування за рішенням окупаційної влади у більшості випадків відбувається без згоди, та є порушенням статті 78 ДП-I. У ситуаціях, коли дітей згодом вивозять до Росії, або коли поводження з дітьми явно має на меті продовження їхнього перебування, це переміщення без згоди може вважатися депортацією відповідно до статті 49 ЖК-IV.

Українські діти, які опинилися в руках російської окупаційної влади, мають бути якнайшвидше возз'єднані зі своїми родинами або репатрійовані. До згоди захищених осіб, які знаходяться на окупованій території, на переміщення дітей, слід ставитися обережно, а будь-який тип евакуації є тимчасовим заходом. Невиправдане тривале перебування або невиправдані логістичні перешкоди порушують обов'язок МГП сприяти возз'єднанню та суперечать принципам, втіленим у Четвертій конвенції, згідно з якими єдність сім'ї має захищатися та поважатися.

Переселення Росією українських дітей у райони, окуповані воюючою державою Росією, або на російську територію, та нехтування обов'язком щодо встановлення обов'язкових механізмів відповідно до ЖК-IV для відстеження цих дітей, повідомлення про їхнє місцезнаходження та сприяння нормалізації ситуації цих дітей шляхом репатріації або возз'єднання зі своїми сім'ями, посилюють серйозність багатьох інших порушень МГП і демонструють гідне жалю порушення та зневагу до норм МГП щодо забезпечення захисту та поваги до дітей відповідно до ЖК-IV та ДП-I.

Піддавати дітей без супроводу усиновленню чи подібним заходам асиміляції абсолютно забороняється згідно ЖК-IV. Зміна громадянства українських дітей шляхом

пропозиції їм російського громадянства є порушенням статті 50(2) ЖК-IV. Ця політика також суперечить принципам, втіленим у Четвертій конвенції, згідно з якими єдність сім'ї має захищатися та поважатися. Сприяння усиновленню російськими родинами свідчить про плани тривалого перебування та може свідчити про підготовку до здійснення грубого порушення вимог статті 85(4)(b) ДП-I, а саме – невиправданої затримки репатріації цивільних осіб. Це також підтверджує, що переміщені українські діти дійсно є жертвами депортації в розумінні статті 49 ЖК-IV.

VI. ЗАЯВЛЕНІ ПОРУШЕННЯ ТА ЗЛОВЖИВАННЯ МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ ПРАВ ЛЮДИНИ

A. ЗАСТОСОВНЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ

Як пояснювалося в двох попередніх звітах Місії, МППЛ продовжує застосовуватися під час збройних конфліктів. Однак, у такі часи багато гарантій прав людини можуть бути призупинені шляхом *відступу* (стаття 4 МПГПП, стаття 15 ЄКПЛ). Російська Федерація не застосувала жодних відступів у контексті поточного конфлікту. Україна, навпаки, значною мірою відступила від своїх зобов'язань за МПГПП та ЄКПЛ. Ці відступи можна загалом розділити на дві групи. Старіші відступи (2015-2019, але все ще чинні) стосуються ситуації в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі, а також у Донецькій і Луганській областях. Останні відступи (2022) були зроблені у зв'язку з повномасштабним нападом Росії на Україну та введенням надзвичайного стану в більшості регіонів України (23 лютого 2022) та введенням воєнного стану на всій території України; останнє повідомлення, отримане Генеральним секретарем ООН, було 14 лютого 2023 року, в якому повідомляється про продовження дії воєнного стану на всій території України ще на 90 днів. Нещодавні відступи стосуються широкого кола прав людини, а саме прав, наданих статтями 2(3), 3, 8(3), 9, 12-14, 17, 19-22, 24-27 МПГПП, статтями 4(3), 5-6, 8-11 та 13-14 ЄКПЛ, статті 1-3 Додаткового протоколу до ЄКПЛ та статті 2 Протоколу 4 до ЄКПЛ.³⁰³ Однак, ані Україна, ані Російська Федерація не зробили жодних відступів від Конвенції ООН про права дитини.

Подібно до попередніх двох місій, ця місія нагадує, що держави мають зобов'язання забезпечити права людини всіх осіб, які знаходяться під їхньою *юрисдикцією*, і що, як встановлено прецедентним правом міжнародних установ з прав людини, юрисдикція не обмежується територією держави,³⁰⁴ але поширюється на території, що перебувають під ефективним (*де-факто*) контролем держави, який здійснюється безпосередньо або через недержавні організації,³⁰⁵ а також на осіб, які перебувають під безпосереднім контролем держави (зазвичай осіб, які перебувають під вартою).³⁰⁶ У той час як держава, яка здійснює ефективний контроль над територією, несе відповідальність за забезпечення особам на цій території повного спектру визнаних прав людини, держава,

³⁰³Статус договорів, *Збірка договорів ООН*, доступний за адресою: https://treaties.un.org/Ps/ViewDetails.aspx?chapter=%204&clang=en&mtldsg_no=IV-4&src=IND; Застереження та заяви щодо Договору № 005 Ради Європи за адресою: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list2?module=declarations-by-treaty&numSte=005&codeNature=0>

³⁰⁴ЄСПЛ, *Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства*, заява №. 55721/07, рішення (ЖК), 7 липня 2011 р., п. 132.

³⁰⁵ЄСПЛ, *Лоїзиду проти Туреччини (попередні заперечення)*, заява №. 15318/89, рішення від 23 березня 1995 р., пункт 62; *Кіпр проти Туреччини*, заява № 25781/94, рішення (ЖК), 10 травня 2001 р., п. 76.

³⁰⁶ЄСПЛ, *Аль-Скейні, ор. cit.*, пункт 136. Див. також UN Doc. CCPR/C/CG/36, *Загальний коментар № 36 (2018) щодо права на життя*, 30 жовтня 2018 р., п. 63.

яка здійснює безпосередній контроль над особою, зобов'язана забезпечити цій особі ті права, які стосуються її конкретної ситуації.³⁰⁷

Ця Місія поділяє точку зору, висловлену в попередніх двох звітах Місії, що деякі частини території України перебувають або певний період перебували під ефективним контролем Російської Федерації. Це стосується Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, які були тимчасово окуповані та (незаконно) анексовані Росією з 2014 року. Деякі частини Донецької та Луганської областей також перебувають під ефективним контролем Росії з 2014 року. Цей контроль здійснюється через підпорядковану місцеву адміністрацію так званих Донецької та Луганської народних республік, за діями яких Росія здійснює (принаймні) загальний контроль. Крім того, з 24 лютого 2022 року Росія встановила (і в певних випадках згодом втратила) ефективний контроль над деякими іншими частинами території України, особливо іншими частинами Донецької та Луганської областей, а також Херсонської та Запорізької областей.

Ця Місія також повторює, що під час збройних конфліктів, МППЛ застосовується *паралельно з МГП*. У цій ситуації, як заявив Міжнародний суд ООН (МС), «деякі права можуть бути виключно питаннями міжнародного гуманітарного права; інші можуть бути виключно питаннями права прав людини; інші можуть бути питаннями обох цих галузей міжнародного права».³⁰⁸ За загальною практикою, в останньому випадку стандарти МППЛ необхідно тлумачити у світлі МГП, яке в більшості випадків є застосовним *lex specialis*. У той же час, як зазначено Комітетом ООН з прав людини (КПЛ), «хоча, щодо певних /.../ прав, більш конкретні норми міжнародного гуманітарного права можуть мати особливе значення для цілей тлумачення /.../ прав, обидві сфери права є взаємодоповнюючими, а не взаємовиключними».³⁰⁹ Таким чином, два набори правових стандартів – стандарти МГП та МППЛ – повинні бути взяті до уваги під час правової оцінки багатьох інцидентів, які відбуваються під час збройних конфліктів. Отже, один і той самий набір фактів може одночасно стати причиною порушення як МГП, так і МППЛ.

Беручи до уваги мандат нинішньої Місії, застосовність положень Конвенції ООН про права дитини є особливо актуальною. Як зазначалося раніше, і Україна, і Російська Федерація є державами-учасниками цього договору, і жодна з них не прийняла жодних відступів від цього договору, незважаючи на збройний конфлікт, що триває. Таким чином, абсолютно очевидно, що хоча наслідки триваючого збройного конфлікту можуть стати перешкодою для виконання зобов'язань, які випливають з Конвенції ООН про права дитини, міжнародні зобов'язання щодо прав людини є безперервними, а права за Конвенцією ООН про права дитини застосовуються до всіх дітей у будь-який час,³¹⁰ включаючи поточний контекст в Україні. Отже, Російська Федерація пов'язана своїми зобов'язаннями за Конвенцією ООН стосовно будь-яких дій, які вона вчиняє щодо українських дітей як на території України, так і на власній території. Ці зобов'язання будуть розглянуті далі.

³⁰⁷ЄСПЛ, Аль-Скейні, *op. cit.*, пункт 137.

³⁰⁸МСС, Правові наслідки, *op. cit.*, пункт 106.

³⁰⁹Документ ООН CCPR/C/21/Rev.1/Add. 13, *Зауваження загального порядку № 31. Характер загального юридичного зобов'язання, покладеного на держави-учасниці Пакту*, 26 травня 2004 р., п. 11.

³¹⁰Документ ООН CRC/C/SYR/CO/5, пункт 4.

В. НАЙКРАЩІ ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ

1. ОБСЯГ

Стаття 3(1) Конвенції ООН про права дитини вимагає від усіх держав-учасниць, до яких належать як Україна, так і Російська Федерація, відстоювати найкращі інтереси дитини в першу чергу *«У всіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами соціального забезпечення, судами, виконавчими або законодавчими органами»*. Це один із чотирьох загальних принципів Конвенції про права дитини щодо її тлумачення та застосування, поряд із принципами недискримінації, закріпленими в статті 2 Конвенції про права дитини, принципів виживання та розвитку, викладених у статті 6 Конвенції про права дитини, та принципу участі дітей, згідно статті 12 Конвенції про права дитини.³¹¹ Конкретні посилання на принцип «найкращих інтересів дитини» містяться в семи основних статтях Конвенції,³¹² і, як зазначено вище, стаття 3(1) Конвенції ООН про права дитини вимагає врахування «найкращих інтересів дитини» в усіх діях щодо дітей. Отож, з точки зору прав людини дитини, першорядним є повне розуміння значення статті 3(1) Конвенції ООН про права дитини, і для цього ключовими термінами є «в усіх діях, що стосуються дітей».

Як пояснив Комітет з прав дитини (КПД) у своєму Загальному коментарі № 14,³¹³ зобов'язання підтримувати найкращі інтереси дитини «в усіх діях» означає, що кожна дія, яка стосується дитини або дітей, повинна виконуватися з урахуванням їхніх найкращих інтересів як першочергового міркування, а слово «дія» включає не лише рішення, але й усі дії, поведінку, пропозиції, послуги, процедури та інші заходи, а також невжиття заходів і бездіяльність.³¹⁴ Останнє поняття, невжиття заходів або бездіяльність, включає, наприклад, ситуацію коли органи соціального забезпечення не вживають заходів для захисту дітей від нехтування чи жорстокого поводження.³¹⁵

Крім того, стаття 1 Конвенції ООН про права дитини визначає дитиною будь-яку особу віком до 18 років, і тому слова «щодо дітей» у статті 3(1) Конвенції ООН про права дитини слід розуміти як такі, що застосовуються до всіх рішень і дій, які прямо чи опосередковано стосуються когось віком до 18 років, без дискримінації.³¹⁶ Термін «що стосується» також слід розуміти широко, щоб охоплювати не лише рішення та дії, які мають безпосередній вплив на дитину або групу дітей, але й такі, які можуть вплинути на них, навіть якщо захід не спрямований конкретно щодо дітей.³¹⁷

На фокус уваги Місії безпосередньо впливає загальне зобов'язання в першу чергу враховувати найкращі інтереси дитини в усіх діях щодо дітей. По-перше, щодо українських дітей, яких, як повідомляється, відправили до так званих «літніх таборів» або «таборів відпочинку»,³¹⁸ Місія отримала численні свідчення про те, що це

³¹¹Документ ООН CRC/C/GC/14, *Зауваження загального порядку № 14 (2013) щодо права дитини на те, щоб її найкращі інтереси враховувалися в першу чергу (стаття 3, п. 1), п. 1, 41-45.*

³¹²Статті 3, 9, 18, 20, 21, 37 і 40.

³¹³Документ ООН CRC/C/GC/14, *op. cit.*, пункт 6.

³¹⁴*Там само*, пункти 17-18.

³¹⁵*Там само*, пункт 18.

³¹⁶*Там само*, пункти 19 і 21.

³¹⁷*Там само*, пункт 20.

³¹⁸Звіт УВКПЛ II, *op. cit.*, пункт 69; Звіт НМСКУ, *op. cit.*, п. 99. Див. ОБСЄ/БДПЛ, *Друга проміжна доповідь про повідомлення про порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні*, 14 грудня 2022 р., п. 137; див. також Мікаела Дель Монте, Нефелі Барлаура, Війна Росії проти України. Вимушено переміщені українські діти, *Брифінг Європарламенту*. Служба досліджень Європейського парламенту, квітень 2023 р.

відбувалося протягом 2022 року, у багатьох випадках за згодою їхніх батьків.³¹⁹ Найпоширенішим сценарієм було звернення до батьків із пропозицією дозволити їхнім дітям поїздки в так звані табори відпочинку, як правило, до Криму, а також в інші регіони Російської Федерації, як правило, на два тижні, після чого дитина мала повернутися. Отримані свідчення викликають занепокоєння щодо обставин, за яких така згода була надана, і чи можна вважати її справжньою та добровільною згодою батьків.³²⁰

Є достовірні повідомлення про те, що до батьків зверталися такі професіонали, як шкільні вчителі та соціальні працівники, з якими родини вже багато спілкувалися раніше і яким, отож, довіряли. Такі спеціалісти переконали батьків дозволити дітям подорожувати, пообіцявши, що вони [вчителі та соціальні працівники] будуть супроводжувати дітей, доглядати за ними та повертати; у випадку з дітьми з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, вони часто переконували, що діти у такий спосіб отримають своєрідний «перепочинок» після років проживання в зоні активних бойових дій. Важливим для цих сімей, які роками жили на межі бідності після окупації, було також те, що всі витрати, пов'язані з перебуванням у цих таборах, мали понести російські органи влади, включаючи транспорт, проживання, харчування та всі розваги. За словами одного зі співрозмовників, *«принаймні діти отримували б регулярне харчування, якого інакше було б недостатньо»*.³²¹ Запевнення у поверненні додому та якісному догляді з боку професіоналів, які користувалися довірою, були вагомим чинником, який переконав батьків цих дітей погодити їхнє відправлення до цих так званих таборів відпочинку.

Були також отримані свідчення про те, що ті батьки, які не бажали дозволяти своїм дітям їхати до таких таборів, стикалися з прихованими, а іноді й прямими погрозами, що відмова відправити дітей призведе до перегляду їхніх батьківських прав, бо вважатиметься, що вони нехтують дитиною. Отож, особам, з якими спілкувалася Місія³²² чітко давали зрозуміти, що їм загрожує позбавлення батьківських прав у випадку, якщо один із батьків відмовиться.

Після того, як дітей відправили до таких таборів, хоча деяким дітям дозволили повернутися, як було попередньо домовлено, свідчення, отримані стосовно інших дітей, вказують на те, що російська влада відмовилася забезпечити їхнє повернення. Лише коли батьки почали розпитувати про місцезнаходження їхніх дітей та їхнє повернення, російська влада почала вимагати, щоб батьки або законні опікуни особисто

³¹⁹ Співрозмовники 2, 3, 5, 6 15, 18, 19, 20, 23 (в архіві у авторів). Див. також, наприклад: Звіт НМСКУ, *ор. cit.*; Звіт УВКПЛ ІІ, *ор. cit.*; Омбудсмен України, *Діти під час війни Росії проти мирного населення України*, лютий 2023 р.; Регіональний центр прав людини, *Табори відпочинку як ще один засіб викорінення української національної ідентичності дітей з окупованих територій*, 22 лютого 2023 р.; Єльський звіт І, *ор. cit.*; Єльський звіт ІІ, *ор. cit.*; Коаліція 5:00 am, *Депортація громадян України з території ведення бойових дій або з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь. Аналітичний звіт*, доступний за посиланням: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf; Правозахисний центр ЗМІНА, *Примусове переміщення та депортація дітей з тимчасово окупованих територій України до Російської Федерації*, Аналітична записка, квітень 2023; також Дель Монте, Барлаура, *ор. cit.*; Звіт АІ, *ор. cit.*

³²⁰ Регіональний центр прав людини, *Бази відпочинку*, *ор. cit.*, с. 2. Подібні зауваження були зроблені щодо «добровільних» евакуацій з Маріуполя та інших міст Донбасу, де евакуація сімей, у тому числі дітей, «пропонувалася» більш-менш рішуче російською владою лише на територію Російської Федерації та території, підконтрольні так званому ДНР і ЛНР. Див.: ОБСЄ/БДПЛ, *Проміжний звіт про повідомлення про порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні*, 20 липня 2022 р.; пункт 68 та ОБСЄ/БДПЛ, *Другий проміжний звіт*, *ор. cit.*, параграфи 126-127.

³²¹ Співрозмовник 5 (в архіві у авторів).

³²² Співрозмовники 2, 3, 5, 6, 18, 19 (в архіві у авторів). Див. також Регіональний центр з прав людини, *Бази відпочинку*, *ор. cit.*, с. 2.

приїжджали за дітьми.³²³ З точки зору прав дитини ця практика викликає серйозне занепокоєння щодо дотримання найкращих інтересів дитини, зважаючи на введення в оману батьків, а іноді примус, з метою отримання їхнього дозволу на подорож дітей. Перш за все, неповнолітніх дітей всупереч домовленостям з батьками є порушенням найкращих інтересів дитини, а також, інших прав, особливо права не бути розлученою з батьками. Навіть у тих випадках, коли повернення дітей було ускладнене через наступ української армії, внаслідок якого російська влада втратила контроль над територіями, звідки вивозили дітей, російська влада була зобов'язана шукати інші шляхи повернення дітей у родини. Місія не знайшла доказів таких спроб. Натомість, сім'ї залишалися необізнаними про місцезнаходження їхніх дітей, а ті, кому вдалося встановити контакт з ними, були змушені здійснити надзвичайно складну, тривалу та дорогу подорож, щоб забрати своїх дітей із таких таборів.³²⁴

По-друге, Місія отримала повідомлення про дітей, перевезених до Росії, які або залишилися без батьків/законних опікунів, або були відокремлені від батьків на фільтраційних пунктах,³²⁵ або перебували в спеціалізованих установах.³²⁶ У всіх цих ситуаціях очевидно, що органи влади, залучені до перевезення цих дітей, діяли від імені Російської Федерації; прийняті рішення чітко кваліфікуються як «дії щодо дітей» у значенні статті 3 (1) Конвенції про права дитини, і, отже, зобов'язання врахувати в першу чергу найкращі інтереси дитини застосовується до кожного окремого випадку переміщення у такий спосіб дитини з України до Російської Федерації. Проте Місія не знайшла жодних доказів того, що цю вимогу було дотримано. Як буде обговорюватися більш детально далі (див. Розділ VI.C.2), російська влада не намагалася забезпечити альтернативний догляд родичами тих дітей, яких розлучили з батьками через фільтрацію, та не вживала інших заходів, спрямованих на забезпечення того, щоб дитина не розлучалася зі своїми батьками. Так само, коли батьків звільняли після фільтрації, їм не надавали жодної інформації про місцеперебування їхніх дітей, або допомоги для забезпечення возз'єднання сім'ї. Навпаки, батьки були залишені «напризволяще» в питанні пошуку своїх дітей і забезпечення опіки над ними.³²⁷ Незважаючи на те, що кожен випадок заслуговує окремого розгляду, ураховуючи інформацію, надану Місії, видається, що абсолютна більшість випадків відбувалися згідно з цією моделлю, і, отже, підхід російської влади не може бути узгоджений із принципом найкращих інтересів дитини, закріпленим в Конвенції ООН про права дитини.

Що стосується дітей, які перебували в закладах, то їх переміщення з установ, де вони перебували, російською владою, однаково важко узгодити з принципом дотримання найкращих інтересів дитини. Хоча в деяких випадках це переміщення може бути виправдане через безпосередню загрозу життю через триваючу військову операцію, Місія серйозно стурбована ступенем сумісності більшості випадків із зобов'язаннями Росії згідно з Конвенцією ООН про права дитини та принципом дотримання найкращих інтересів дитини. Дійсно, як зазначила НМСКУ, «не виявлено жодних ознак, які б унеможливили надання дозволу дітям переселитися на територію під контролем

³²³Звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 99. Див. також ОБСЄ/БДПІЛ, *Другий проміжний звіт*, *op. cit.*, пункт 137.

³²⁴Співрозмовники 2, 3, 5, 11, 12, 19, 20, 23 (в архіві у авторів). Див. також, наприклад, звіт АІ, *op. cit.*; Подання, *The Reckoning Project (TRP)*, *op. cit.*, пункти 22-23.

³²⁵Звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 97; Див. також, наприклад, подання, *Проект розрахунку (TRP)*, *op. cit.*, пункт 19; Звіт АІ, *op. cit.*; Єльський звіт I, *op. cit.*; Звіт ЕННГ/ІСРС I, *op. cit.*, с. 9; Дель Монте, Барлаура, *op. cit.*; Тетяна Федосюк, *Викрадені діти*, *op. cit.*

³²⁶Звіт УВКПЛ II, пункт 67; Звіт Московського механізму ОБСЄ II, с. 95.

³²⁷Співрозмовники 2, 3, 5, 6, 10, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 23 (в архіві у авторів). Див. також, наприклад, звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 98; Звіт АІ, *op. cit.*, с. 27; 5:00 Коаліція, Депортація, *op. cit.*, с. 20; Єльський звіт I, *op. cit.*; Дель Монте, Барлаура, *op. cit.*; Федосюк, *Викрадені діти*, *op. cit.*

українського уряду».³²⁸ Насправді, Місія отримала свідчення про те, що українська влада організувала автобуси для евакуації дітей, у тому числі дітей із закладів Херсону, але російська сторона відмовилася дозволити створити гуманітарні коридори для безпечного проходу та натомість евакуювала дітей на свою сторону.³²⁹

Більше того, на додаток до всього вищесказаного, найкращі інтереси дитини слід було враховувати не лише у тих випадках, коли рішення про транспортування українських дітей приймалися на місці, але й, наприклад, коли приймалися ширші рішення щодо транспортування/евакуації українських цивільних осіб в рамках загального/стратегічного планування евакуації, враховуючи, що такі рішення вплинуть на дітей як частину їхніх сімей. В цьому аспекті слід нагадати, що вимога статті 3 (1) Конвенції ООН про права дитини, згідно з якою найкращі інтереси дитини «мають бути враховані в першу чергу», накладає серйозні зобов'язання на всі держави-учасниці, включаючи Російську Федерацію, і, зокрема, заперечує можливість розсуду щодо того, чи слід враховувати найкращі інтереси дітей.³³⁰ Іншими словами, зобов'язання враховувати найкращі інтереси дитини як основний фактор, не залишається на розсуд держави-учасниці. Це також означає, що найкращим інтересам дитини не може надаватися такий самий ступінь важливості, як і усім іншим міркуванням,³³¹ і слід підкреслити, що стосовно деяких положень Конвенції про права дитини, наприклад статті 21, яка стосується питання усиновлення, поріг навіть вищий, оскільки від держав вимагається приділяти «найвищу увагу» найкращим інтересам дитини.³³²

Нарешті, важливо зазначити, що стаття 3(1) Конвенції ООН про права дитини зобов'язує діяти відповідно до найкращих інтересів дитини не лише органи соціального забезпечення, суди, адміністративні чи законодавчі органи, а й приватні установи соціального забезпечення. У Конвенції про права дитини особливо наголошується, що посилення в статті 3(1) Конвенції на «державні чи приватні установи соціального забезпечення» не слід тлумачити вузько або обмежувати соціальними установами *stricto sensu*. Радше, воно має охоплювати всі установи, чия робота та рішення впливають на дітей та реалізацію їхніх прав, які включають не лише права, пов'язані з економічними, соціальними та культурними правами (наприклад, догляд, охорона здоров'я, довкілля, освіта, бізнес, відпочинок та ігри, тощо), але й також інститути, що займаються питаннями громадянських прав та свобод (наприклад, реєстрація народження, захист від насильства в будь-якому місці тощо).³³³ Натомість, якщо йдеться про приватні установи соціального забезпечення, вони мають включати «організації приватного сектору – комерційні чи некомерційні – які відіграють певну роль у наданні послуг, які мають вирішальне значення для реалізації дітьми своїх прав, і які уповноважені діяти як альтернатива від імені або поряд із державними службами».³³⁴ Тому, повертаючись до питання, яке лежить в основі цієї Місії, зрозуміло, що всі цивільні та військові органи влади Російської Федерації, а також російські окупаційні адміністрації тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, які брали участь у прийнятті рішень щодо транспортування усіх українських дітей, а також ті, хто брав участь у цьому процесі, були зобов'язані розглянути питання про те, наскільки це відповідатиме найкращим інтересам дітей, яких перевозять.

³²⁸Звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 98.

³²⁹Співрозмовник 22 (в архіві у авторів); див. також «Надія зникла з кожним днем»: як десятки українських сиріт пережили місяці російської окупації, *Радіо Вільна Європа*, 16 лютого 2023 р.

³³⁰Документ ООН CCPR/C/21/Rev.1/Add. 13, *op. cit.*, пункт 36.

³³¹Там само, пункт 37.

³³²Там само, пункт 38.

³³³Там само, пункт 26.

³³⁴Там само, пункт 26.

У рамках свого мандату, Місія не змогла встановити, що будь-яка оцінка прямого чи опосередкованого впливу рішення про транспортування/евакуацію дітей та/або дорослих включала в себе врахування найкращих інтересів дитини. Хоча це не означає, що цього не сталося, однак очевидно, що, незважаючи на зусилля нинішньої Місії, а також інших міжнародних органів, влада Російської Федерації не надала жодної інформації з цього приводу, що вже саме по собі суперечить найкращим інтересам постраждалих дітей, оскільки перешкоджає з'ясуванню того, чи їхні права, що випливають з Конвенції ООН про права дитини, були дотримані та чи постійно дотримуються в ситуації, що складається.

2. ЗМІСТ І РЕАЛІЗАЦІЯ

Конвенція ООН про права дитини не містить визначення «найкращих інтересів дитини», що справді є складним поняттям, і, як зазначено в Конвенції про права дитини, його зміст має визначатися в кожному конкретному випадку. Це вимагає, щоб положення Конвенції про права дитини тлумачилися та впроваджувалися у світлі цього принципу та застосовувалися до конкретного випадку. Отже, цей принцип *«повинен бути скоригований і визначений на індивідуальній основі, відповідно до конкретної ситуації дитини або дітей, яких це стосується, беручи до уваги їх особистий контекст, ситуацію та потреби»*.³³⁵ На практиці, це вимагає від органів влади, які прямо чи опосередковано приймають рішення щодо дітей, брати участь у процесі оцінки та зважування того, чи відповідатимуть такі рішення найкращим інтересам дитини/дітей у конкретних обставинах. Найбільш широко визнаним інструментом для досягнення цієї мети є так звана оцінка впливу на права дитини, яка є детальною та складною процедурою, що має бути здійснена для визначення впливу рішення чи заходу на дитину/дітей, оцінки пропорційності впливу та оцінки того, чи інтереси дитини найкраще забезпечені в конкретній ситуації. Іншими словами:

«Оцінка впливу на права дитини (ОВПД) може передбачити вплив будь-якої запропонованої політики, законодавства, нормативного акту, бюджету чи іншого адміністративного рішення на дітей та реалізацію їхніх прав, і має доповнювати поточний моніторинг та оцінку впливу заходів на права дитини».³³⁶

Це також підкреслює ще один важливий аспект зобов'язання держав приділяти першочергову увагу найкращим інтересам дитини – це зобов'язання є постійним. Іншими словами, недостатньо, щоб держава спочатку встановила, що конкретне рішення чи захід відповідає найкращим інтересам дитини/дітей. Усі держави зобов'язані здійснювати постійний моніторинг та оцінку впливу таких рішень і заходів на права конкретної дитини/дітей – зрештою, оскільки зазначено, що оцінка повинна проводитися в кожному окремому випадку, зобов'язання постійного оцінювання є природним, враховуючи, що обставини кожного такого випадку неминуче змінюватимуться.

Місія не знайшла жодних доказів того, що будь-яка оцінка впливу на права дитини була проведена щодо будь-якої дитини з-поміж тих, які були перевезені з України до Російської Федерації. Важливо пам'ятати, що така оцінка необхідна в кожному конкретному випадку та повинна постійно переглядатися. Місія не змогла виявити жодних доказів того, що це мало місце. Хоча можливо, що деякі випадки, пов'язані з транспортуванням дітей, вимагали негайних дій для збереження життя дитини через поточну або очікувану небезпеку в контексті активних бойових дій, безперечно, що таких випадків – меншість. Особливо це стосується того, що явно має ознаки

³³⁵ Там само, пункт 32.

³³⁶ Там само, пункт 99.

запланованої евакуації цілих установ з дітьми. Ураховуючи планування, яке було потрібне для проведення таких операцій із залученням великої кількості дітей, очевидно, що оцінка прав дитини мала бути частиною такого планування. Місія не знайшла жодних доказів цього.

Крім того, обов'язок проводити оцінку впливу на права дитини, безумовно, стосувався і всіх тих випадків, коли батькам пропонували відправити своїх дітей у так звані табори відпочинку, оскільки ці дії були заздалегідь сплановані російською владою. У цьому контексті також важливо нагадати, що навіть добровільна згода батьків не скасовує обов'язку органів влади проводити оцінку впливу на права дитини. Місія не виявила жодних доказів проведення будь-якої оцінки впливу на права дитини. Крім того, вона також не виявила доказів того, що така оцінка прав дитини була проведена після прийняття рішення не повертати дітей їхнім батькам в Україну, як про це було домовлено спочатку. З цією метою ще раз нагадуємо, що обов'язок проводити оцінку прав дитини є постійним, і має проводитися періодично, особливо у випадку зміни ситуації.

Як пояснюється в Конвенції про права дитини, «найкращі інтереси дитини» є складним потрібним поняттям:³³⁷ (і) це *основне право*, яке передбачає право будь-якої дитини на те, щоб її інтереси були оцінені та враховані в першу чергу, коли оцінюються різні інтереси для того, щоб прийняти рішення з цього питання; (ii) *основоположний правовий принцип тлумачення*, який вимагає, щоб у тих випадках, коли правове положення може тлумачитись по-різному, обиралося таке тлумачення, яке найбільш ефективно служить реалізації найкращих інтересів дитини; а також (iii) *правило процедури*, яке вимагає, щоб кожного разу, коли приймається рішення, яке вплине на конкретну дитину, визначену групу дітей або дітей загалом, процес прийняття рішення включав оцінку можливого впливу (позитивного або негативного) рішення на дитину або дітей. Конвенція про права дитини далі уточнює, що в аспекті правил процедури найкращі інтереси дитини вимагають, щоб обґрунтування рішення демонструвало, що це право було чітко враховано, і звертається до держав-учасниць Конвенції про права дитини з вимогою надавати пояснення того, як право було дотримано у рішенні, тобто що саме було визнано таким, що відповідає найкращим інтересам дитини; за якими критеріями; і як інтереси дитини були зважені у сукупності з іншими міркуваннями, як широкого політичного, так і індивідуального характеру.³³⁸ Відзначаючи складність цього завдання, Конвенція про права дитини містить певні вказівки щодо складових, які слід брати до уваги під час оцінки та визначення найкращих інтересів дитини відповідно до конкретної ситуації. Ці складові включають погляди дитини;³³⁹ ідентичність дитини;³⁴⁰ збереження сімейного середовища та підтримання стосунків;³⁴¹ догляд, захист і безпеку дитини;³⁴² ситуацію вразливості;³⁴³ право дитини на здоров'я³⁴⁴ та право дитини на освіту.³⁴⁵

Отже, враховуючи все зазначене вище, мабуть, не дивно, що коментатори описують принцип найкращих інтересів дитини як такий, що відіграє «важливу роль у визначенні

³³⁷ Там само, пункт 6.

³³⁸ Там само, пункт 6 (с).

³³⁹ Там само, пункти 53-54.

³⁴⁰ Там само, пункти 55-57.

³⁴¹ Там само, пункти 58-70.

³⁴² Там само, пункти 71-74.

³⁴³ Там само, пункти 75-76.

³⁴⁴ Там само, пункти 77-78.

³⁴⁵ Там само, пункт 79.

порядку денного, який підносить інтереси дітей до основного та законного фактору в усіх процесах прийняття рішень, які стосуються дітей або впливають на них».³⁴⁶

Місія не побачила жодних доказів, прямих чи непрямих, того, що влада Російської Федерації або тимчасово окупованих територій Луганської та Донецької області брали участь в оцінці найкращих інтересів дітей, яких було вивезено з України. Навіть якщо можна визнати, що в деяких випадках рішення про транспортування дітей було прийнято через наявність безпосередньої загрози життю дітей у контексті поточних військових ударів і активних бойових дій, влада була зобов'язана повторно оцінити відповідність рішення перевозити дітей з урахуванням їх найкращих інтересів після того, як безпосередня загроза життю минула. Нинішнє розслідування не виявило доказів того, що це відбувалося. Отже, Місія вважає, що мало місце порушення статті 3(1) Конвенції ООН про права дитини.

С. ОСОБЛИВІ ПРАВА ДИТИНИ

1. ПРАВО НА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Визнане у статті 8 КПД право дитини на ідентичність є одним із найважливіших прав, що підтверджується його місцем у Конвенції. Це право, зокрема, включає право дитини на збереження свого громадянства, імені та родинних стосунків. Важливо нагадати, що стаття 8 Конвенції ООН про права дитини була введена за пропозицією Аргентини, досвід якої під час режиму військової хунти 1970-х років був затьмарений практикою викрадення дітей або відібрання їх у ув'язнених матерів і подальшого «усиновлення» офіцерами військової поліції. Отже, саме по собі введення цього положення до тексту Конвенції про права дитини було визнанням того, що:

*«дитина має невід'ємне право зберігати свою справжню особисту, юридичну та сімейну ідентичність. У випадку, якщо дитина була шахрайським шляхом позбавлена деяких або всіх складових своєї ідентичності, держава повинна надати їй особливий захист і допомогу з метою якнайшвидшого відновлення її справжньої ідентичності. Зокрема, цей обов'язок держави включає відновлення зв'язків кровного споріднення дитини для її виховання.»*³⁴⁷

Дійсно, до прийняття Конвенції ООН про права дитини жодна інша міжнародна угода про права людини прямо не визнавала право на ідентичність. Отож, дуже специфічний контекст, у якому Аргентина внесла статтю 8 до Конвенції про права дитини, має першочергове значення для правильного розуміння юридичного змісту цього положення.

Зміст права дитини на ідентичність комплексний, і складається з численних елементів, які спрямовані на збереження унікальних характеристик кожної дитини. Ці характеристики, у свою чергу, у сукупності «дають дітям розуміння того, звідки вони походять, ким вони є, і право вирішувати, ким вони стануть»;³⁴⁸ вони включають в себе статичні елементи, такі як генетична/біологічна ідентичність дитини, сімейна спадщина або час, проведений під опікою, а також більш динамічні атрибути, такі як культурна, релігійна та політична ідентичність.³⁴⁹ Розвиток особистості дитини є безперервним процесом, і особливо складним для підлітків, оскільки вони шукають

³⁴⁶ Джон Ікелар, Джон Тобін, Дж., Стаття 3. Найкращі інтереси дитини, в Джон Тобін (ред.), *Конвенція ООН про права дитини. Коментар*, Oxford University Press, 2019, с. 77.

³⁴⁷ УВКПЛ, *Законодавча історія Конвенції про права дитини. Том I.*, ООН, 2007, с. 383.

³⁴⁸ Джон Тобін, Джонатан Тодрес, стаття 8. Право на збереження особистості дитини, у Джона Тобіна (ред.), *Конвенції ООН про права дитини. Коментар*, Oxford University Press, 2019, с. 285

³⁴⁹ Там само, с. 293.

свій шлях поміж культурами меншин і основними культурами.³⁵⁰ Тому, безсумнівно, це за своєю суттю мінлива концепція, яка може еволюціонувати та розвиватися з часом. Проте, незалежно від такої еволюції, беззаперечно, що особистість дитини тісно пов'язана з її сім'єю, оскільки в самому положенні конкретно згадуються «сімейні стосунки». Цей термін також має особливе значення: хоча термін «сім'я» не є незвичайним у міжнародному праві прав людини, термін «сімейні стосунки» є унікальним, і означає ширше тлумачення, яке слід до нього застосовувати. Отже, термін «сімейні стосунки» включає не лише батьків і братів і сестер, але й більш широке коло членів сім'ї, таких як бабусі, дідусі та інші родичі, які беруть участь у догляді та мають відношення до благополуччя дитини. Дійсно, через ці сімейні стосунки діти будують особисту ідентичність і набувають культурно цінних навичок, знань і поведінки.³⁵¹

Звертаючись до зобов'язань держав, стаття 8 Конвенції ООН про права дитини утворює два набори зобов'язань. Згідно зі статтею 8 (1) Конвенції ООН про права дитини держави «зобов'язуються поважати» право дитини на ідентичність. Крім того, стаття 8 (2) Конвенції ООН про права дитини вимагає від держав надання допомоги та захисту у випадках, коли дитину незаконно позбавили її ідентичності або її елементів «з метою швидкого відновлення її ідентичності». Перше зобов'язання, безумовно, передбачає заходи, спрямовані на запобігання будь-якому необґрунтованому втручанню в ідентичність дитини, а також зобов'язує державу захищати її від будь-якого такого втручання та гарантувати, що дитина може ефективно користуватися цим правом. Стосовно другого, то цей обов'язок виникає, коли відбулося втручання в право дитини на ідентичність, і це передбачає забезпечення ефективного правового механізму для відновлення ідентичності дитини. Такі механізми можуть набувати різних форм, і дійсно, держави вдаються до різноманітних механізмів для виконання цього зобов'язання. Одним із таких прикладів було створення у 1987 році в Аргентині Національного банку генетичних даних, який пропонував безкоштовні послуги родичам зниклих безвісти.³⁵² Інший приклад можна знайти в статті 78 ДП-I, яка вимагає забезпечити збереження ідентичності дітей, які підлягають евакуації під час збройного конфлікту. У таких ситуаціях кожній дитині необхідно надати картку, яка містить інформацію про її особу, включаючи ім'я, стать, дату та місце народження, громадянство, імена батьків, найближчих родичів, мову, релігію, адресу реєстрації та поточну адресу. Копію цієї картки необхідно надіслати до Центрального комітету розшуку МКЧХ.

Слід також нагадати, що стаття 8 (2) Конвенції ООН про права дитини зобов'язує державу створити правовий механізм для швидкого відновлення ідентичності дитини. Це положення визнає особливу вразливість дітей, за якої навіть короткочасна відмова в правах може мати наслідки на все життя, і, що найважливіше, відмова в праві дитини на ідентичність може призвести до того, що дитина сприйме ідентичність сім'ї чи культури, до якої цю дитину незаконно помістили. Отже, невідкладність є явно виправданою, і відповідна держава зобов'язана показати, що вона виконала це зобов'язання з належним ступенем терміновості.

³⁵⁰ООН Док. CRC/C/GC/20, *Зауваження загального порядку № 20 (2016) щодо реалізації прав дитини в підлітковому віці*, пункт 10.

³⁵¹ООН Док. CRC/C/GC/7/Rev.1, *Загальний коментар № 7 (2005) Реалізація прав дитини в ранньому дитинстві*, пункт 16.

³⁵²OEA/Ser.L/V/II.74 doc. 10 rev.1, *Дослідження про становище неповнолітніх дітей зниклих осіб, які були розлучені зі своїми батьками і на яких претендують члени їхніх законних сімей*, у Річній доповіді Міжамериканської комісії з прав людини 1987-1988 pp., 16 Вересень 1988 р., глава V, розділ I.

Місія виявила серйозні звинувачення³⁵³ в тому, що Російська Федерація серйозно та неодноразово порушувала право дітей, які були депортовані з України до Росії, на ідентичність, що знаходить підтвердження також у звітах інших міжнародних механізмів.³⁵⁴ Як було визнано вище, ці депортації в більшості випадків відбувалися без будь-якого врахування найкращих інтересів дітей. Більше того, навіть у тих випадках, коли перевезення могло бути виправданим як таке, що відповідає найкращим інтересам дитини через безпосередню загрозу життю за умов, що склалися під час активних бойових дій, втручання в ідентичність таких дітей не може бути виправданим.

Втручання в ідентичність українських дітей відбувалося різними способами. Місія отримала достовірні та узгоджені свідчення про те, що діти, які були відправлені до так званих таборів відпочинку або відокремлені від батьків під час фільтрації та згодом опинилися в соціальних установах Російської Федерації чи у прийомних сім'ях, постійно зобов'язані говорити російською,³⁵⁵ відвідувати уроки російської мови³⁵⁶ і навіть вивчають, що українська та білоруська – це просто діалекти російської мови.³⁵⁷ Ця вимога, як видається, носить загальний характер, незалежно від того, російськомовна дитина чи ні. Більше того, хоча багато українських дітей володіють російською як рідною мовою, існують важливі культурні відмінності, які, здається, повністю ігноруються Російською Федерацією.³⁵⁸

Слід зазначити, що національна та політична самосвідомість таких дітей не поважається. Місії були надані достовірні звіти про так зване «патріотичне виховання», яке включає вимоги співати гімн Росії, як правило, щодня, а також брати участь у різноманітних уроках, спрямованих на зміну розуміння дітьми історичного та геополітичного контексту відносин України та Росії.³⁵⁹ Так, наприклад, українські діти змушені брати участь в уроках історії, які подають різні історичні факти у вигідному для Російської Федерації світлі.³⁶⁰ Важливо, що основою таких уроків є ідея про те, що Україна завжди була частиною Росії і її законне місце – бути частиною Російської Федерації.³⁶¹ Стосовно тимчасово окупованих територій суттєвим фактором, який сприяє такому «патріотичному вихованню», є те, що у 2020 році всі українські школи на цих територіях було зобов'язано відповідати стандартам Російської Федерації, а з того часу всі навчальні заклади на тимчасово окупованих територіях перейшли на освітні стандарти Російської Федерації.³⁶² Як приклад, Місії було надано Положення про проведення пам'ятного заходу до Дня космонавтів, видане Всеросійською

³⁵³Співрозмовники 3, 5, 6, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23 (в архіві у авторів). Див. також, наприклад, Федосюк, Викрадені діти, *op. cit.*, С. 6-7, 13-15; EHRG/ISRS, *Ідеологічне виховання дітей на тимчасово окупованій території України. Аналітичний звіт*, березень 2023 р. (Звіт EHRG/ISRS II), с. 16, 41, 43; Звіт EHRG/ISRS I, *op. cit.*, с. 32; Альменда, Російська система руйнування ідентичності дітей у ТОТ, 6 квітня 2023 р., доступно за посиланням: <https://almenda.org/en/rosijska-sistema-znishhennya-identichnosti-ukrainskix-ditej-na-tot-sxema/>; Коаліція 5:00, Депортація, *op. cit.*; Звіт AI, *op. cit.*, с. 34.

³⁵⁴Звіт УВКПЛ II, *op. cit.*, пункт 65; Звіт НМСКУ, *op. cit.*

³⁵⁵Див., *inter alia*, ZMINA, *Примусове переміщення*, *op. cit.*, с. 18; Альменда, Російська система, *op. cit.*, с. 5; Єльський звіт I, *op. cit.*; ; Дель Монте, Барлаура, *op. cit.*

³⁵⁶Коаліція 5:00, Депортація, *op. cit.*, с. 18.

³⁵⁷Звіт EHRG/ISRS II, *op. cit.*, с. 18.

³⁵⁸Звіт EHRG/ISRS I, *op. cit.*, с. 23-26; Дель Монте, Барлаура, *op. cit.*

³⁵⁹Див., зокрема, ZMINA, *Вимушене переміщення*, *op. cit.*, с. 5, 18-19; Єльський звіт I, *op. cit.*; Примітними в цьому контексті є також звіти, що документують подібні вимоги дорослих у фільтраційних таборах. Див., наприклад, Звіт AI, *op. cit.*, с.23; Альменда, Російська система, *op. cit.*, С. 3-4; Єльський звіт I, *op. cit.*

³⁶⁰Див., зокрема, EHRG/ISRS Report II, *op. cit.*, 5:00 Коаліція, Депортація, *op. cit.*, с. 18; Альменда, Російська система, *op. cit.*, с. 5; Звіт EHRG/ISRS I, *op. cit.*, с. 26; Єльський звіт I, *op. cit.*

³⁶¹Див., зокрема : EHRG/ISRS Report II, *op. cit.*, с.15; Альменда, Російська система, *op. cit.*, С. 3-4; Дель Монте, Барлаура, *op. cit.*

³⁶²Див. Звіт EHRG/ISRS II, *op. cit.*, с. 6; ЗМІНА, *Вимушене переміщення*, *op. cit.*, с. 18.

організацією вихованців дитячих будинків «Діти всієї Росії» з додатком 1.³⁶³ У цих документах міститься детальна інструкція про пам'ятні заходи, які в обов'язковому порядку повинні бути проведені з 10 по 17 квітня 2023 року в дитячих будинках, особливості змісту, які підкреслюють досягнення Росії в області космонавтики, майже дослівний припис для вчителів щодо того, що вони мають говорити, а також вимога повідомляти про проведення таких заходів через публічні соціальні мережі, включаючи спеціальні хештеги, які мають використовуватися для цієї мети.

Загалом, є також достовірні докази проведення військової підготовки, що включає не лише уроки про військових діячів Російської Федерації, але й муштру і навіть навчання збиранню зброї.³⁶⁴

Окрім того, Місія не змогла виявити жодних кроків, вжитих Російською Федерацією для збереження ідентичності українських дітей, які були депортовані до Росії з України. Це особливо посилюється тим фактом, що в переважній більшості таких випадків українські діти були депортовані в іншу країну, за сотні кілометрів від свого звичайного місця проживання, поміщені в російське лінгвістичне та культурне середовище прийомних сімей чи закладів, шкіл, дитячих будинків та інших закладів соціальної допомоги.³⁶⁵ Це означає, що такі діти потрапляють у зовсім інше середовище, ніж те, до якого вони звикли, де всі звичайні повсякденні речі інші, усе життя ведеться іншою мовою та згідно з іншими традиціями.

Можливо, найбільш далекосяжним і тривожним втручанням в ідентичність українських дітей, депортованих і перевезених до Росії, є надання громадянства багатьом таким дітям. У зв'язку з цим, Місія звертає особливу увагу на численні законодавчі та виконавчі акти, прийняті в Російській Федерації як на федеральному, так і на регіональному рівнях, щодо спрощення отримання російського громадянства деякими категоріями українських дітей. Як зазначалося вище (див. Розділ IV.D), спрощення процедури отримання громадянства Російської Федерації передувало 24 лютого 2022 року. Проте, з того часу було прийнято багато законодавчих та виконавчих правових актів, які стосуються подальшого розвитку спрощеного порядку отримання російського громадянства, розширення сфери його застосування для різних категорій осіб, подальше послаблення різноманітних вимог, а також спрощення процедури відмови від громадянства України.

На додаток до Указу Президента від 20 травня 2022 року № 330³⁶⁶ та Указу Президента від 11 липня 2022 року № 440,³⁶⁷ про які йшлося раніше, є також Указ Президента від 26 грудня 2022 року № 951 «Про деякі питання, пов'язані з отриманням громадянства Росії»,³⁶⁸ який затверджує три додаткові положення щодо спрощеного порядку відмови

³⁶³Всероссийское Содружество Выпускников Детских Домов «Дети Всей Страной», *Положення про Проведення Всеросійської Акції Посвященного Дню Космонавтика*, 28 березня 2023 р., та *Додаток №1. Интерактивное занятие* (в архіві у авторів).

³⁶⁴Див., *inter alia*: Almenda, *The Russian System*, *op. cit.*, С. 3-4; Єльський звіт I, *op. cit.*; ; Дель Монте, Барлаура, *op. cit.*; Федосюк, *Викрадені діти*, *op. cit.*

³⁶⁵Див., *inter alia*, Коаліція 5:00Am, *Депортація*, *op. cit.*, с. 13; Єльський звіт I, *op. cit.*

³⁶⁶Указ Президента РФ от 30 мая 2022 г. № 330, *op. cit.*

³⁶⁷Указ Президента Российской Федерации от 11 июля 2022 г. № 440 "О внесении изменений в Указ Президента Российской Федерации от 24 апреля 2019 г. № 183 "Об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке" и Указ Президента Российской Федерации от 29 апреля 2019 г. № 187 "Об отдельных категориях иностранных граждан и лиц без гражданства, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство".

³⁶⁸Указ Президента РФ от 26 декабря 2022 г. № 951, *op. cit.*

від громадянства України та прийому в громадянство Російської Федерації.³⁶⁹ Особливо важливим для Місії є те, що ці нормативно-правові акти чітко визначають порядок відмови від громадянства України дітей віком до 14 років, у тому числі дітей, які не мають законних опікунів, дітей-сиріт, або перебувають у дитячих закладах, та отримання ними російського громадянства.³⁷⁰ Так, щодо дітей, які перебувають у закладах соціального захисту населення, або дітей-сиріт, заяви від їх імені можуть подавати, зокрема, законні опікуни, а також уповноважені особи закладів соціального захисту населення.³⁷¹ Варто уваги, що у дітей віком до 14 років не запитується їхня думка щодо відмови від громадянства України та отримання громадянства Росії. Крім того, існує Федеральний закон «Про особливі правові положення щодо громадян Російської Федерації, які мають українське громадянство» від 18 березня 2023 року.³⁷² Цей Закон уточнює порядок відмови від громадянства України та, зокрема, передбачає, що щодо дітей віком до 14 років заяву про відмову від громадянства України подає один із батьків, усиновлювач чи законний опікун, а щодо дітей-сиріт і дітей, які не мають батьків, таку заяву може подати уповноважена особа закладу соціального захисту населення.³⁷³ Подібно до попередніх Указів Президента, думка дитини не запитується.

Усі ці законодавчі акти щодо зміни громадянства українських дітей, не тільки суперечать статті 12 Конвенції ООН про права дитини, яка зобов'язує держави залучати дітей до прийняття рішень щодо дитини, або принаймні дозволяти їм брати участь і реалізувати право дитини бути почутою, «у будь-якому судовому чи адміністративному розгляді, що стосується дитини»³⁷⁴ через представника. Це також є серйозним порушенням статті 8 Конвенції ООН про права дитини, яка захищає право дитини на ідентичність. Як зазначає НМСКУ, надання таким дітям російського громадянства, а також різних типів сімейного влаштування, «можуть мати серйозні наслідки для ідентичності дитини»³⁷⁵ і, отже, є порушенням статті 8 Конвенції ООН про права дитини.

Важливо нагадати, що про надання російського громадянства дітям, які народилися після 24 лютого 2022 року на окупованих територіях, таких як Херсон та Мелітополь, також було оголошено влітку 2022 року, що є явно несумісним з міжнародними зобов'язаннями Росії.³⁷⁶

Окрім того, особливе занепокоєння викликає те, що неотримання російського громадянства може мати серйозні наслідки в інших сферах життя, і, отже, *де-факто* заходи, прийняті для спрощення отримання російського громадянства, діють як свого роду «стимул». Наприклад, Місія зазначає, що у разі неотримання російського

Порядок подачі лицам, приобретшими гражданство Российской Федерации результате признания их гражданами Российской Федерации, заявления о выдаче паспорта гражданина Российской Федерации”, “Порядок подачи заявления о признании ребёнка не достигшего возраста 14 лет, гражданином Российской Федерации”, “Порядок подачи и учёта заявлений о нежелании состоять гражданство Украины”.. Там само.

³⁷⁰“Порядок подачи заявления о признании ребёнка не достигшего возраста 14 лет, гражданином Российской Федерации”, “Порядок подачи и учёта заявлений о нежелании состоять гражданство Украины”. Там само.

³⁷¹“Порядок подачи заявления о признании ребёнка не достигшего возраста 14 лет, гражданином Российской Федерации”, стат.1 (б).

³⁷²Федеральний закон від 14 березня 2023 р. № 62-ФЗ, *op. cit.* Слід зазначити, що цей Закон набирає чинності через 90 днів з дня його опублікування (див. стаття 6 Закону) і як такий, будучи прийнятим, ще не набрав чинності.

³⁷³Там само, стаття 1 (2).

³⁷⁴Див. статтю 12(1) Конвенції про права дитини.

³⁷⁵Звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 102.

³⁷⁶ОБСЕ/БДПІЛ, Проміжний звіт, *op. cit.*, пункт 80.

громадянства, літні жителі окупованих територій починали отримувати погрози про не виплату їм пенсії.³⁷⁷ Подібно до цього, щодо українських дітей, які перебувають у прийомних сім'ях, є повідомлення, що якщо вони відмовляться стати громадянами Росії, це може негативно вплинути на їхні права на соціальні виплати, а також інші права, такі як право на навчання та медичне обслуговування.³⁷⁸ Отож, видається, що проводиться узгоджена політика, спрямована на те, щоб «стимулювати» подання українськими дітьми заяв про отримання російського громадянства. Слід також зазначити, що після отримання дитиною російського громадянства можливості усиновлення такої дитини значно спрощуються, беручи до уваги, що усиновлення дітей (усыновление, удочерение) в Російській Федерації згідно статті 19 Сімейного кодексу³⁷⁹ можливе лише щодо дітей, які є громадянами Російської Федерації. Отже, спрощення процедури отримання такого громадянства для дітей-іноземців автоматично тягне за собою спрощення процедури усиновлення таких дітей, що ми детальніше розглянемо далі (див. Розділ VI.C.2).

Місія вважає, що заходи, вжиті Російською Федерацією для сприяння отриманню російського громадянства українськими дітьми, яких вона депортувала з України, включаючи з окупованих нею територій, є *prima facie* порушенням статті 8 Конвенції ООН про права дитини. Глибокі та довгострокові наслідки, які такий захід, безперечно, матиме для ідентичності цих дітей, абсолютно несумісні із зобов'язаннями Росії за Конвенцією ООН про права дитини. Дуже ймовірно, що цей крок ще більше поглибить розрив сімейних зв'язків, який уже стався через депортацію цих дітей, і в такий спосіб матиме подальший негативний вплив на особистість дітей.³⁸⁰ Це особливо кричуще порушення, оскільки НМСКУ повідомляє, що вони не виявили «жодних ознак того, що було неможливо дозволити дітям переїхати на територію під контролем українського уряду».³⁸¹ Незалучення дітей до процесу прийняття рішень щодо них також є порушенням статті 12 Конвенції ООН про права дитини через відмову дітям у праві брати участь у процесах прийняття рішень щодо них. Місія вважає, що російська влада допустила численні порушення цього зобов'язання не лише під час ухвалення рішень про депортацію дітей, але й згодом, коли дітей влаштовували та змушували жити в російському середовищі, відвідувати російські школи, коли статус їх громадянства було змінено, і коли деякі з таких дітей були передані на виховання та навіть усиновлення.

Нарешті, це розслідування не виявило жодних доказів існування будь-яких значущих спроб Російської Федерації виконати свої зобов'язання згідно зі статтею 8 (2) Конвенції ООН про права дитини, а саме утворити правовий механізм для відновлення ідентичності дитини.³⁸² З огляду на те, що це положення вимагає негайного вжиття таких заходів, очевидно, що воно було порушене і продовжує порушуватися Російською Федерацією.

2. ПРАВО НА СІМ'Ю

Право дитини на ідентичність тісно пов'язане з правом дитини на сім'ю, яке загалом включає в себе право не бути розлученою з батьками (стаття 9 Конвенції ООН про права дитини), право на возз'єднання сім'ї (стаття 10 Конвенції ООН про права дитини) і право на сімейне середовище, включаючи усиновлення (статті 20 і 21 Конвенції ООН про права дитини). Ці положення чітко вказують на те, що держава може розлучити

³⁷⁷Звіт УВКПЛ II, *op. cit.* *op. cit.*, пункт 75; Звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 92.

³⁷⁸Співрозмовник 5 (в архіві у авторів).

³⁷⁹«Сімейный кодекс Российской Федерации» від 29 грудня 1995 р. №223-ФЗ.

³⁸⁰Звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 98; Доповідь УВКПЛ II, *op. cit.*, п. 69.

³⁸¹Звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 98.

³⁸²Див. також Звіт УВКПЛ II, *op. cit.*, пункт 70.

дитину з її батьками лише якщо цього вимагають найкращі інтереси дитини. Отже, Конвенція ООН про права дитини визнає, що сім'я є «основною групою суспільства та природним середовищем для росту та благополуччя її членів, особливо дітей»,³⁸³ а Конвенції ООН про права дитини чітко зазначає, що «запобігання розлученню сім'ї та збереження сім'ї є важливими компонентами системи охорони дітей».³⁸⁴ Це особливо важливо для дітей молодшого віку, оскільки «малі діти особливо вразливі до несприятливих наслідків розлучення через їхню фізичну залежність та емоційну прив'язаність до батьків/основних опікунів».³⁸⁵

Це зобов'язує всі органи влади діяти так, щоб максимально зберегти єдність сім'ї як це вимагається згідно із найкращими інтересами дитини. Отже, «враховуючи серйозність впливу на дитину розлучення з її батьками, таке розлучення має відбуватися лише як винятковий захід, наприклад, коли дитині загрожує неминуча шкода або коли це необхідно з інших підстав; розлучення не повинне відбуватися, якщо більш м'які заходи можуть бути достатніми для захисту дитини».³⁸⁶ Крім того, якщо розлучення як винятковий захід все-таки має відбутися для захисту найкращих інтересів дитини, держава «має гарантувати, що ситуація дитини та її сім'ї була оцінена, наскільки це можливо, міждисциплінарною командою добре підготовлених професіоналів із належним залученням органів судової влади, відповідно до статті 9 Конвенції, аби переконатися, що жоден інший варіант не відповідає найкращим інтересам дитини».³⁸⁷ Крім того, в тому випадку, якщо таке розлучення має відбутися, держава зобов'язана забезпечити, щоб «дитина підтримувала зв'язки та стосунки зі своїми батьками та сім'єю (братами і сестрами, родичами та особами, з якими дитина мала тісні особисті стосунки), якщо це не суперечить найкращим інтересам дитини».³⁸⁸

Іншими словами, міжнародне право прав людини наділяє кожну дитину правом рости в сім'ї, й існує презумпція, що це відповідає найкращим інтересам дитини. Можуть бути випадки, коли розлучення з родиною відповідає найкращим інтересам дитини, але кожен такий випадок має супроводжуватися ретельним визначенням того, чи дотримано критерій найкращих інтересів дитини. Це підтверджується Рекомендаціями ООН щодо альтернативного догляду,³⁸⁹ які спрямовані на те, щоб дітей не поміщали під альтернативний догляд без потреби, підкреслюючи, що «сім'я є основною групою суспільства та природним середовищем для зростання, благополуччя та захисту дітей, зусилля повинні бути спрямовані в першу чергу на те, щоб дитина могла залишитися або повернутися під опіку своїх батьків або, якщо це доцільно, інших близьких членів родини».³⁹⁰ Важливо нагадати, що ці Рекомендації продовжують застосовуватися у разі настання надзвичайних ситуацій, спричинених природними та антропогенними катастрофами, включаючи міжнародні та неміжнародні збройні конфлікти, а також іноземну окупацію, і тому мають особливе значення для Місії.³⁹¹ Відзначаючи виключність такого заходу як розлучення дітей із сім'ями, Рекомендації підкреслюють, що всі рішення щодо альтернативного догляду мають прийматися в

³⁸³Конвенція прав дитини ООН, Преамбула.

³⁸⁴ООН Док. CRC/C/GC/14, *op. cit.*, пункт 60.

³⁸⁵ООН Док. CRC/C/GC/7/Rev.1, *Загальний коментар № 7 (2005) Реалізація прав дитини в ранньому дитинстві*, пункт 18.

³⁸⁶ООН Док. CRC/C/GC/14, *op. cit.*, пункт 61.

³⁸⁷Там само, пункт 64.

³⁸⁸Там само, пункт 65.

³⁸⁹ООН Док. A/RES/64/142, *Рекомендації щодо альтернативного догляду за дітьми*, 24 лютого 2010 р., додаток.

³⁹⁰Там само, додаток, пункт 3.

³⁹¹Там само, додаток, пункт 153.

кожному конкретному випадку та ґрунтуватися на найкращих інтересах дитини,³⁹² що повторює думку Комітету з прав дитини.³⁹³ Подібним чином, і Рекомендації, і Конвенція про права дитини вимагають, щоб погляди дитини враховувалися як частина права дитини бути почутою, та щоб її погляди враховувалися відповідно до її віку та зрілості.³⁹⁴

З метою сприяння реалізації цілей статті 9 Конвенції про права дитини, стаття 10 Конвенції про права дитини передбачає право на возз'єднання сім'ї, яке вимагає від держав сприяти возз'єднанню сім'ї у позитивний, гуманний і оперативний спосіб.³⁹⁵ Це вимагає від держав діяти певним чином, тому їхня свобода дій є більш обмеженою. Отже, право дитини на возз'єднання з сім'єю, закріплене в статті 10 Конвенції ООН про права дитини, створює презумпцію та сподівання, що держави діятимуть добросовісно, щоб сприяти возз'єднанню дітей з батьками, і неспроможність зробити це покладає на державу важкий тягар обґрунтування такого рішення.³⁹⁶

Крім того, щодо усиновлення, стаття 21 Конвенції ООН про права дитини вимагає, щоб при розгляді питання про усиновлення найкращі інтереси дитини були не просто першочерговим, а основним фактором, що означає, що найкращі інтереси дитини є визначальним фактором при розгляді питання про усиновлення.³⁹⁷ Крім того, підпункти (а)-(е) статті 21 встановлюють обов'язкові мінімальні процедурні гарантії, включаючи зобов'язання гарантувати, що дозвіл на усиновлення надається лише компетентними органами, які, у свою чергу, повинні визначити це відповідно до чинного законодавства та на основі всієї застосовної та достовірної інформації, у тому числі, щодо з'ясування статусу батьків, родичів та законних представників дитини та їхньої згоди;³⁹⁸ а також, у випадку міждержавного усиновлення необхідно переконатися, що дитина не може отримати відповідний догляд у країні походження дитини.³⁹⁹

Нарешті, подібно до статті 8 Конвенції про права дитини, яка визнає важливість більш широкого кола родини як частини ідентичності дитини, право на сімейне середовище, яке складається з численних положень Конвенції про права дитини, також визнає, що збереження сімейного середовища включає збереження сімейних зв'язків дитини в ширшому сенсі, і в цьому сенсі *«поняття зв'язків стосується розширеної сім'ї, наприклад бабусь і дідусів, дядьків/тіток, а також друзів, школи та ширшого оточення, і особливо актуальне у випадках, коли батьки розлучені та живуть у різних місцях»*.⁴⁰⁰

Місія отримала достовірні докази численних порушень цих положень Російською Федерацією. Є повідомлення про розлучення дітей з батьками у фільтраційних пунктах, а також про несвоєчасне повернення дітей із так званих таборів відпочинку. За повідомленням НМСКУ у березні 2023 року, *«у всіх випадках, які досліджувала Комісія, тягар відстежити та знайти своїх батьків або членів сім'ї в першу чергу покладалася на дітей. Батьки та родичі зіткнулися зі значними логістичними,*

³⁹²Там само, додаток, пункт 6.

³⁹³ООН Док. CRC/C/GC/14, *op. cit.*, пункти 60-65.

³⁹⁴Там само, пункти 43-45 ; Резолюція ГА ООН 64/142, додаток, пункт 7.

³⁹⁵Див. також Заключний акт Конференції з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року (Гельсінські угоди) (1975), який вимагає від держав розглядати заяви про возз'єднання сім'ї в позитивному та гуманітарному дусі та якнайшвидше.

³⁹⁶Джейсон Побджой, Джон Тобін, Стаття 10. Право на возз'єднання сім'ї, в Джон Тобін (ред.), *Конвенція ООН про права дитини. Коментар*, Oxford University Press, 2019, с. 343-369; с. 369.

³⁹⁷ООН Док. CRC/C/GC/14, *op. cit.*, пункт 38.

³⁹⁸Конвенція про захист прав дитини, стаття 21 (а).

³⁹⁹Конвенція про захист прав дитини, стаття 21 (b).

⁴⁰⁰ООН Док. CRC/C/GC/14, *op. cit.*, пункт 70.

фінансовими труднощами та проблемами безпеки під час повернення своїх дітей. У деяких випадках для возз'єднання сімей потрібні були тижні або місяці. Свідки розповіли Комісії, що багато маленьких дітей, яких перемістили, не змогли встановити контакт зі своїми сім'ями і, як наслідок, могли втратити зв'язок з ними на невизначений час».⁴⁰¹ НМСКУ відзначає тривалі та навіть невизначені у часі розлучення дітей з сім'єю⁴⁰² викликає у дітей глибокий страх бути розлученими з батьками, опікунами або родичами.⁴⁰³

Наприклад, Місія отримала повідомлення про батька, чий випадок широко висвітлювався в засобах масової інформації,⁴⁰⁴ оскільки російські війська розлучили його з трьома дітьми віком 12, 7 і 5 років на фільтраційному пункті, хоча доглядати за дітьми більше не було кому. Після приблизно 45 днів ув'язнення, його звільнили без будь-якої інформації про його дітей або їхнє місцезнаходження. Його старшому сину вдалося зв'язатися з ним, тільки щоб сказати батькові, що він має п'ять днів, щоб їх забрати, інакше їх помістять у заклад або усиновлять. Виконавши всі вимоги російської влади щодо підтвердження того, що він є законним опікуном дітей, і зібравши необхідні кошти для поїздки до Москви, батько зміг повернути своїх дітей.

Цей звіт вражаюче ілюструє неспроможність російської влади дотримуватися прав дитини: троє дітей не лише були розлучені з єдиним батьком, але й не було зроблено жодних спроб встановити, чи є хтось із найближчих родичів, який міг би доглядати їх, також не велися записи стосовно того, куди будуть доставлені діти, не було надано цю інформацію батькові після його звільнення, чи будь-якої допомоги у возз'єднанні з своїми дітьми. У цій справі очевидно, що російські органи влади були обізнані з тим, що троє дітей мали батька, а також володіли відомостями про місцезнаходження цього батька та знали про його звільнення. Проте, якби батько не доклав зусиль, щоб знайти дітей і не поїхав, щоб забрати їх, російська влада, імовірно, або помістила б цих дітей в спеціальний заклад, або передала б їх у прийомні сім'ї. Це також співвідноситься з висновками НМСКУ про те, що *«російська влада вимагала від батьків або законних опікунів приїхати особисто, щоб забрати своїх дітей. Це передбачало тривалі та складні подорожі та ризики для безпеки. Тому не всі батьки змогли це зробити»*.⁴⁰⁵ Це є множинним порушенням прав дитини, включаючи право не розлучатися з батьками, а також зобов'язання сприяти возз'єднанню з сім'єю.⁴⁰⁶

Місія також отримала інформацію про ще один випадок створення російською владою складнощів з метою *фактичного* перешкоджання возз'єднанню сімей. Це розповідь⁴⁰⁷ матері-одиначки, яку вмовили відправити сина в так званий табір відпочинку. Згодом, російська влада відмовилася повернути її сина, попросивши матір поїхати за ним. Після довгої, дорогої та логістично складної подорожі, від неї почали вимагати інформацію про місцезнаходження батька дитини. Незважаючи на те, що вона надала документи про те, що вона є матір'ю-одиначкою, органи влади вимагали конкретний документ про

⁴⁰¹Звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 101.

⁴⁰²Там само, пункт 99.

⁴⁰³Там само, пункт 100.

⁴⁰⁴Дивіться, *серед іншого*, «Тату, у тебе є п'ять днів, перш ніж нас усиновлять» Як маріупольський батько вижив у російському таборі військовополонених і поїхав до Москви, щоб врятувати своїх дітей, *Медуза*, листопад 2022; Нас хотят усиновить, у тебя п'ять дней. Многодетный отец из Мариуполя смог вернуть детей, которые насильно завезли в Россию, *CurrentTimes*, 16 лютого 2023 р.; «Папа, нас хотят усиновить». Похищенные украинские дети в России, *РадиоСвобода*, 14 лютого 2023 р.

⁴⁰⁵НМСКУ Звіт, *op. cit.*, пункт 99.

⁴⁰⁶Див. також ОБСЄ/БДПЛ, *Другий проміжний звіт*, *op. cit.*, пункт 138 та УВКПЛ, *Занепокоєння правами людини, пов'язані з примусовим переміщенням в Україні*, 7 вересня 2022 р. Див. далі Звіт АІ, *op. cit.*, с. 6 і 27.

⁴⁰⁷Співрозмовник 23.

те, що батько дитини невідомий. Мати була змушена повернутися в Україну, щоб отримати такий документ, і лише після повернення з цим документом вона змогла забрати сина.

З подальшими ускладненнями стикаються і ті родини, які намагаються знайти своїх дітей, які перебувають у прийомних сім'ях (приемные семьи), про що Місія отримала численні заяви.⁴⁰⁸ Незважаючи на те, що рішення про призначення опікунства є адміністративним рішенням органів соціального захисту в Російській Федерації, подальше скасування цього рішення є більш складним процесом, який, у свою чергу, перешкоджає возз'єднанню сім'ї і, отож, суперечить статтям 9 і 10 Конвенції ООН про права дитини.

Місія зазначає, що опікуни, як правило, отримували соціальні виплати, або інші грошові виплати за взяття дітей під опіку.⁴⁰⁹ Хоча це не є чимось незвичайним у більшості юрисдикцій у всьому світі, викликає занепокоєння існування деяких припущень про те, що ці соціальні виплати виступали «стимулом» для того, щоб взяти більше українських дітей у прийомні сім'ї.⁴¹⁰

Місія також відзначає величезну складність окремих випадків порушення численних положень Конвенції ООН про права дитини. Так, наприклад, ММПЛУ повідомляє про випадок хлопчика, який *«був переміщений з-під Маріуполя, де він жив у родичів, до Донецька, а потім до Російської Федерації, незважаючи на наявність у нього родичів в Україні. Його влаштували в прийомну сім'ю в Московській області і видали йому російський паспорт. Уповноважена президента Росії з прав дитини повідомила, що особисто взяла на виховання одного з хлопчиків із цієї групи, та він у вересні отримав російське громадянство»*.⁴¹¹ Це співвідноситься з висновками НМСКУ, у яких повідомляється про передачу українських дітей до Росії, де вони підлягають *«отриманню російського громадянства та влаштуванню дітей у прийомні сім'ї, що, як видається, створює умови, в яких деякі діти можуть назавжди залишитися в Російській Федерації»*.⁴¹²

У цьому випадку мають місце численні порушення прав відповідної дитини, включаючи право на ідентичність згідно зі статтею 8 Конвенції ООН про права дитини, а також право на єдність сім'ї згідно зі статтями 9 і 10. Окрім того, місія ще раз звертає особливу увагу на численні законодавчі та виконавчі акти, прийняті в Російській Федерації як на федеральному, так і на регіональному рівнях, які стосуються спрощення процедури отримання російського громадянства деякими категоріями українських дітей. Точні довгострокові наслідки надання дітям громадянства Російської Федерації на даному етапі, звичайно, невідомі, але справедливо буде зробити висновок, що такий крок не сумісний із зобов'язаннями, які виникають у Росії щодо сімейних прав українських дітей, яких вона депортувала, і фактично є подальшим порушенням права дитини не розлучатися зі своїми батьками, а також зобов'язання Російської Федерації сприяти возз'єднанню сімей, як це передбачено статтями 9 і 10 Конвенції ООН про права дитини.

Повертаючись до повідомлень, отриманих щодо усиновлення дітей, депортованих з України до Росії, Місія нагадує про найвищий стандарт поваги до найкращих інтересів

⁴⁰⁸Співрозмовники 2, 3, 5, 6, 10, 11, 12, 14, 18, 19, 20, 23 (в архіві у авторів); Див. також, *серед іншого*, Федосюк, Викрадені діти, *op. cit.*; Звіт EHRG/ISRS I, *op. cit.*; Єльський звіт I, *op. cit.*; 5:00 Коаліція, Депортація, *op. cit.*; Звіт AI, *op. cit.*

⁴⁰⁹Співрозмовник 5 (в архіві у авторів); Див. також ZMINA, *Примусове переміщення*, *op. cit.*, с. 24-25.

⁴¹⁰*Там само.*

⁴¹¹Див. також Звіт УВКПЛ II, *op. cit.*, пункт 67.

⁴¹²Звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 96.

дитини під час усиновлення, як того вимагає стаття 21 Конвенції ООН про права дитини, а саме: найкращі інтереси дитини мають насити визначальний характер.⁴¹³ Як уже зазначалося в Розділі IV.D, положення законодавства, прийняті Російською Федерацією щодо спрощеної процедури отримання російського громадянства, а також відмови від громадянства України, які включають положення щодо дітей, мають глибокий стимулюючий вплив в інших сферах життя. Особливо це проявляється у випадку усиновлення (усиновление, удочерение). Відповідно до статті 19 Сімейного кодексу Росії,⁴¹⁴ усиновлення можливе тільки щодо дітей, які є громадянами Російської Федерації. Важливо нагадати, що процес усиновлення в Російській Федерації дозволяє здійснювати фундаментальні зміни щодо усиновленої дитини, включаючи зміну імені, дати та місця народження, і навіть переоформлення свідоцтва про народження у відповідності з цими змінами. Крім того, усиновлення можливе тільки в судовому порядку, і в Російській Федерації діє принцип таємниці усиновлення. Отже, *де-факто* стає неможливим встановити справжню особу усиновлених дітей. Хоча Місія звертає увагу на повідомлення інших міжнародних механізмів, які висловлюють занепокоєння з цього приводу,⁴¹⁵ і отримані свідчення про те, що усиновлення дітей, депортованих з України, мало місце⁴¹⁶, про що існує багато повідомлень у медіа,⁴¹⁷ Місія не змогла встановити точну кількість постраждалих дітей. Утім, очевидно, що таке усиновлення буде порушенням статті 21 Конвенції ООН про права дитини.

Місія доходить висновку, що внаслідок запровадження Росією практики депортації дітей з України, мали місце численні та дублюючі порушення прав дітей згідно зі статтями 9, 10 та 21 Конвенції ООН про права дитини щодо єдності сім'ї. Окрім *явного* порушення права на єдність сім'ї, яке виникає в кожному випадку, коли дитина без потреби розлучається з батьками, Російська Федерація не зробила нічого для сприяння возз'єднанню сімей у порушення своїх зобов'язань за статтями 9 і 10 Конвенції про права дитини. Натомість, Місія отримала численні свідчення про перешкоди на шляху батьків, які прагнуть возз'єднатися зі своїми дітьми, включно із вимогами до батьків особисто приїхати до Російської Федерації (що є надзвичайно складним у логістичному та фінансовому плані для переважної більшості таких батьків), та щодо пред'явлення численних документів, які підтверджують батьківство. Ще складніше це було для батьків, чиї діти були передані під опіку. Місія особливо стурбована свідченнями щодо випадків усиновлення українських дітей, які були здійснені в порушення статті 21 Конвенції ООН про права дитини. Видається, що полегшення вимог для отримання російського громадянства у деяких випадках сприяло усиновленню.

3. ПРАВО НА ОСВІТУ

Крім того, з правом дитини на ідентичність тісно пов'язане право дитини на освіту, передбачене статтею 28 Конвенції ООН про права дитини та особливо положення, що

⁴¹³Див. далі Звіт АІ, *op. cit.*, с. 34.

⁴¹⁴«Семейный кодекс Российской Федерации» від 29 грудня 1995 р. №223-ФЗ.

⁴¹⁵Звіт НМСКУ, *op. cit.*, пункт 100; Офіс Верховного комісара з прав людини ММПЛУ «Звіт про ситуацію з правами людини в Україні. 1 серпня 2022 р. – 31 січня 2023 р.» (24 березня 2023 р.), пункт 133 (х).

⁴¹⁶Див., зокрема, Звіт АІ, *op. cit.*; Федосюк, Викрадені діти, *op. cit.*; ЗМІНА, Вимушене переміщення, *op. cit.*; Подання, *The Reckoning Project (TRP)*, *op. cit.*; Звіт ЕННГ/ІСРС І, *op. cit.*; Єльський звіт І, *op. cit.*; 5:00 Коаліція, Депортація, *op. cit.*

⁴¹⁷Див., зокрема, Використовуючи усиновлення, Росія перетворює українських дітей на військовий трофей, *The New York Times*, 22 жовтня 2022 р.; Дітей забирають з України та усиновлюють у Росії, – аналітичний центр США, *Euronews*, 27 жовтня 2022 р.; Нас хотят усыновить, у тебя пять дней. Многодетный отец из Мариуполя смог вернуть детей, которых насильно увезли в Россию, *Current Times*, 16 лютого 2023 р.; Нібито військові злочини Путіна: хто такі українські діти, яких забирає Росія?, *The Guardian*, 17 березня 2023 р.

стосуються цілей освіти, викладених у статті 29 Конвенції ООН про права дитини. Особливо важливою для цілей цього звіту є стаття 29(1)(с) Конвенції про права дитини, яка вимагає, щоб освіта дитини була спрямована на *«розвиток поваги до батьків дитини, її власної культурної ідентичності, мови та цінностей, національних цінностей держави, в якій живе дитина, країни, з якої вона може походити, і до цивілізацій, відмінних від її власної»*. Отже, обов'язок держави щодо освіти дитини не обмежується наданням освіти, а, згідно зі статтею 29 Конвенції ООН про права дитини, поширюється на якість освіти, яка, у свою чергу, має глибокий вплив на формування ідентичності дитини.⁴¹⁸

Місія отримала достовірну інформацію про те, що російська влада забезпечує депортованих українських дітей освітою. Проблема в аспекті статей 28 і 29 Конвенції ООН про права дитини виникає, однак, щодо змісту такої освіти. Як було детально описано вище (див. Розділ VI.C.1 про ідентичність), діти підпадають під російський стандарт освіти; є також достовірні повідомлення про спеціальні заходи, вжиті для забезпечення «патріотичного» щодо Росії виховання українських дітей.⁴¹⁹ Отож, вочевидь підхід російської влади до освіти українських дітей порушує право цих дітей на освіту, викладене у статтях 28 і 29 Конвенції ООН про права дитини.

4. ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ

З правом дитини на інформацію ситуація досить схожа на ситуацію з правом на освіту, розглянуту в попередньому розділі. Стаття 17 Конвенції ООН про права дитини встановлює право дитини на інформацію, зобов'язуючи держави *«забезпечувати дитині доступ до інформації та матеріалів із різноманітних національних і міжнародних джерел, особливо тих, які спрямовані на сприяння її соціальному, духовному та моральному добробуту, фізичному і психічному здоров'ю»*. Це зобов'язання також поширюється на цифрові форми інформації, і Конвенція про права дитини спеціально вимагає від держав забезпечити відповідний віку різноманітний контент для всіх дітей, у тому числі мовою, яку дитина може зрозуміти.⁴²⁰

Хоча Місія не отримувала повідомлень про те, що депортованим українським дітям буде відмовлено в доступі до інформації як такої, загальновідомо та визнано, що російський інформаційний простір досить обмежений і не передбачає різноманітності поглядів, особливо поглядів, які не відповідають політиці влади.⁴²¹ Особливо складно, коли йдеться про обов'язок надавати різноманітні матеріали з міжнародних джерел, а також матеріали зрозумілою для дитини мовою – доступність україномовних ресурсів на території Російської Федерації надзвичайно обмежена. Отже, Місія приходить до висновку, що право українських дітей, депортованих до Росії, на інформацію згідно зі статтею 17 Конвенції ООН про права дитини, порушується.

5. ПРАВО НА ВІДПОЧИНОК, ДОЗВІЛЛЯ, ІГРИ, РОЗВАГИ ТА УЧАСТЬ У КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ТА МИСТЕЦТВІ

Право дитини на відпочинок, дозвілля, ігри, розваги та участь у культурному житті та мистецтві, викладене у статті 31 Конвенції ООН про права дитини, і його належне виконання також має глибокий вплив на ідентичність дитини. Комісія особливо відзначила важливість участі в культурному житті, наголошуючи на тому, що діти

⁴¹⁸ООН Док. CRC/GC/2001/1, *Загальний коментар №1 (2001). Стаття 29 (1): Цілі освіти*, Додаток IX, пункт 2.

⁴¹⁹Див., зокрема, Звіт EHRG/ISRS II, *op. cit.*; Звіт EHRG/ISRS I, *op. cit.*

⁴²⁰ООН Док. CRC/C/GC/25, *Зауваження загального порядку № 25 (2021) про права дітей у цифровому середовищі*, пункт 52; ООН Док. CRC/C/GC/20, *Зауваження загального порядку № 20 (2016) щодо реалізації прав дитини в підлітковому віці*, параграфи 47-48.

⁴²¹Див., наприклад, Коаліція 5:00Am, *Депортація*, *op. cit.*

*«успадкоковують і відчують культурне та мистецьке життя своєї сім'ї, громади та суспільства, і завдяки цьому процесу вони відкривають і формують власне почуття ідентичності та, у свою чергу, сприяють стимулюванню та сталості культурного життя та традиційного мистецтва».*⁴²² Важливо пам'ятати, що цю діяльність не можна нав'язувати дитині. Дійсно, як наголошує КПД, *«обов'язкові або примусові ігри та спорт або обов'язкова участь у молодіжній організації, наприклад, не є дозвіллям».*⁴²³

Місія отримала кілька узгоджених між собою звітів щодо тверджень про порушення прав дітей відповідно до статті 31 Конвенції ООН про права дитини. Як уже зазначалося вище, дітей зазвичай залучають до отримання військової освіти, яка відбувається у вільний час в рамках загальної освіти та/або позашкільних заходів,⁴²⁴ які мають ознаки «обов'язкових або примусових ігор», як це визначено у КПД. Крім того, є дані про те, що діти зобов'язані вступати до молодіжних організацій, таких як військово-патріотичні клуби різних міст та «Козацький кадетський корпус».⁴²⁵ Так, наприклад, віце-прем'єр-міністр Республіки Татарстан пані Лейла Фазлеева в серпні 2022 року зазначала, що «всі табори... спрямовані на патріотичне виховання молоді, розвиток комунікативних навичок, збереження [російської] культурної спадщини».⁴²⁶ Що стосується положення про участь у культурному житті, його обсяг обмежений культурним життям Росії, а не *«культурним і мистецьким життям їхньої сім'ї, громади та суспільства»*, як того вимагає стаття 31 Конвенції ООН про права дитини.⁴²⁷ Місія не змогла встановити жодного випадку, коли бодай один елемент української культури був би дозволений російською владою. Отже, Місія вважає, що права дітей за статтею 31 Конвенції ООН про права дитини були порушені.

6. ПРАВО НА СВОБОДУ ДУМКИ, СОВІСТІ І РЕЛІГІЇ

Право дитини на свободу думки, совісті і релігії захищене статтею 14 Конвенції про права дитини, і держава зобов'язана поважати свободу думки, совісті та релігії дитини. Це також передбачає право дитини на вибір власної релігії.⁴²⁸ Більше того, *«держави-учасниці повинні забезпечити, щоб дітей не карали за їхню релігію чи переконання або щоб їхні майбутні можливості не обмежувалися будь-яким іншим чином. Реалізація права дітей сповідувати свою релігію чи переконання в цифровому середовищі може підлягати лише таким обмеженням, які є законними, необхідними та пропорційними».*⁴²⁹

Місія отримала численні повідомлення про порушення права на думку, совість і віросповідання українських дітей у Росії.⁴³⁰ Беручи до уваги від'єднання Української

⁴²²ООН Док. CRC/C/GC/17, *Зауваження загального порядку № 17 (2013) про право дитини на відпочинок, дозвілля, ігри, розважальні заходи, культурне життя та мистецтво (стаття 31)*, пункт 11.

⁴²³ООН Док. CRC/C/GC/17, *Зауваження загального порядку № 17 (2013) про право дитини на відпочинок, дозвілля, ігри, розважальні заходи, культурне життя та мистецтво (стаття 31)*, пункт 14 (d).

⁴²⁴Див., зокрема, EHRG/ISRS Report II, *op. cit.*; Альменда, Російська система, *op. cit.*,

⁴²⁵Див., наприклад, EHRG/ISRS Report II, *op. cit.*, особливо с. 12-13.

⁴²⁶ЛейлаФазлеева зустрілась с детьми из ЛНР и ДНР, отдыхающими в лагерях Татарстана, *Татар Информ*, 8 серпня 2022 р.

⁴²⁷Див., *inter alia*, Єльський звіт I, *op. cit.*; Федосюк, Викрадені діти, *op. cit.*

⁴²⁸Сільві Ленглауд Доне, Джон Тобін, стаття 14. Право на свободу думки, совісті та релігії, у Джона Тобіна (ред.), *Конвенції ООН про права дитини. Коментар*, ОУП, 2019, с. 489.

⁴²⁹ООН Док. CRC/C/GC/25, *Зауваження загального порядку № 25 (2021) про права дітей у цифровому середовищі*, пункт 63.

⁴³⁰Див., *inter alia*, Федосюк, Викрадені діти, *op. cit.*, с. 8; ЗМІНА, *Вимушене переміщення*, *op. cit.*, с. 24-25.

Православної Церкви від Московського Патріархату в травні 2022 року,⁴³¹ зрозуміло, що ці дві церкви є різними за ідентичністю. Але, наприклад, є повідомлення про «виховні» бесіди дітей з представниками Російської православної церкви Московського патріархату в рамках «патріотичного» виховання.⁴³² Більше того, ураховуючи домінуючий антиукраїнський наратив у Російській Федерації, можна з упевненістю зробити висновок, що для українських дітей немає можливості відвідувати українські православні церкви чи справді зустрічатися з релігійними лідерами своєї церкви. Подібним чином, як свідчить викладене у розділі VI.C.1 щодо права на ідентичність, депортовані українські діти повинні навчатися за російським стандартом освіти, а також піддаватися «патріотичним» виховним заходам.⁴³³ Усе це неможливо узгодити зі свободою думки та совісті, захищеною статтею 14 Конвенції про права дитини.

Отже, беручи до уваги все вищезазначене, Місія вважає, що право українських дітей на свободу думки, совісті та релігії, викладене у статті 14 Конвенції ООН про права дитини, було порушено.

7. ПРАВО НА ЗДОРОВ'Я

Стаття 24 Конвенції ООН про права дитини визнає право кожної дитини на найвищий досяжний рівень здоров'я, і з цією метою вкрай важливо підкреслити, що це право також охоплює забезпечення психічного здоров'я.⁴³⁴ Зобов'язання, покладене статтею 24 Конвенції ООН про права дитини на держави, визнається таким, що включає зобов'язання поважати, захищати та реалізовувати право дитини на здоров'я,⁴³⁵ а Конвенція про права дитини визнає особливо негативний вплив збройних конфліктів на здоров'я дітей.⁴³⁶ Місія має серйозні застереження щодо глибоко негативних наслідків практики депортацій, а також поводження, яке мало місце після цього, на фізичний та психічний добробут українських дітей.⁴³⁷ Місія також бере до уваги повідомлення про лікування деяких дітей за відсутності згоди їхніх батьків, або навіть без інформування батьків щодо лікування, а також про недостатність⁴³⁸ медичної допомоги дітям, які були відправлені до так званих таборів відпочинку⁴³⁹. Отже, Місія робить висновок, що порушення Росією зобов'язань за статтею 24 Конвенції ООН про права дитини є дуже ймовірними.

8. ПРАВО НА СВОБОДУ ТА БЕЗПЕКУ

Стаття 37 (b) Конвенції ООН про права дитини забороняє незаконне або свавільне позбавлення волі дитини та вимагає, щоб будь-яке затримання дитини використовувалося як винятковий захід і протягом найкоротшого періоду часу. У зв'язку з цим слід нагадати, що Робоча група Організації Об'єднаних Націй із свавільних затримань (РГСЗ) чітко заявила, що *«позбавлення волі є не лише питанням правового визначення, але й фактом. Якщо відповідна особа не має права залишати місце утримання, повинні бути дотримані всі відповідні гарантії, які існують для захисту від свавільного затримання»*.⁴⁴⁰ У цьому аспекті також важливо нагадати, що

⁴³¹Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року, опубліковано у Facebook Української Православної Церкви. Дивіться також Очолована Москвою Українська православна церква розриває зв'язки з Росією, Reuters, 28 травня 2022 р.

⁴³²Коаліція 5:00, Депортація, *op. cit.*, с. 26.

⁴³³Див., наприклад, ZMINA, *Примусове переміщення*, *op. cit.*

⁴³⁴ООН Док. CRC/C/GC/15, *Зауваження загального порядку № 15 (2013) про право дитини на найвищий досяжний рівень здоров'я (стаття 24)*, пункт 7.

⁴³⁵Там само, пункт 71.

⁴³⁶Там само, п. 5.

⁴³⁷Дивіться також Звіт РЄ.

⁴³⁸Див., наприклад, Єльський звіт I, *op. cit.*; Регіональний центр прав людини, Бази відпочинку, *op. cit.*

⁴³⁹Подання, *The Reckoning Project (TRP)*, *op. cit.*; Коаліція 5:00, Депортація, *op. cit.*

⁴⁴⁰ООН Док. A/HRC/36/37, *Звіт WGAD Робочої групи з питань свавільного затримання*, пункт 56.

позбавлення волі може відбуватися і відбувається в умовах, відмінних від кримінального процесу, і, як зазначив Комітет з прав людини, «*приклади позбавлення волі включають затримання в поліції, превентивний арешт, попереднє ув'язнення, ув'язнення після засудження, домашній арешт, адміністративне затримання, примусову госпіталізацію, інституційну опіку над дітьми та поміщення в зону обмеженого доступу аеропорту, а також примусове транспортування*».⁴⁴¹ Крім того, важливо нагадати, що навіть якщо позбавлення волі є законним відповідно до національного законодавства, воно все одно може вважатися свавільним, якщо воно порушує міжнародні норми щодо дозволених обмежень права на особисту свободу.⁴⁴²

В аспекті діяльності цієї Місії, це викликає дуже серйозне питання щодо того, чи були українські діти, депортовані на тимчасово окуповані території та/або до Російської Федерації, насправді позбавлені волі. В основному, це стосується численних випадків перебування дітей у так званих таборах відпочинку або влаштування у спеціалізовані установи в Росії. Крім того, Місія хоче підкреслити, що позбавлення волі також може мати місце в приватних умовах, включаючи прийомні сім'ї/будинки, і обов'язком держави є забезпечення наявності ефективних гарантій захисту від свавільного позбавлення волі в таких випадках. Отже, як мінімум, російська влада зобов'язана забезпечити, щоб усі діти мали можливість оскаржити своє позбавлення волі. Місія не змогла встановити, що це так, і, отже, вважає, що порушення статті 37 (b) Конвенції ООН про права дитини, ймовірно, мали місце.

D. Злочини проти людяності

Це визначення злочинів проти людяності, викладене в статті 7(1) Римського статуту, включає, як уже було зазначено вище, злочини «*депортації або примусового переміщення населення*».⁴⁴³ Склад цього злочину має три елементи: (1) дії мають відбуватися в конкретному контексті широкомасштабного чи систематичного нападу на цивільне населення; (2) виконавці повинні знати про здійснення такого нападу, і (3) повинна мати місце депортація або примусове переміщення цивільного населення. Важливо зазначити, що таке примусове переміщення не обов'язково потребує застосування сили, але може також включати погрози застосування сили чи примусу, тиск чи навіть зловживання владою щодо таких осіб, або використання примусового середовища.⁴⁴⁴ Дійсно, як зазначено МКС, хоча особи можуть погодитися або навіть вимагати, щоб їх вивезли з певної території, «*згода має бути реальною в тому сенсі, що вона надана добровільно та є результатом вільного волевиявлення особи*».⁴⁴⁵

Місія нагадує, що згідно зі статтею 7(2)(a) Римського статуту «напад, спрямований проти цивільного населення» означає «*поведінку, що передбачає вчинення множинних дій, зазначених у пункті 1, проти будь-якого цивільного населення, відповідно до або на підтримку державної чи організаційної політики щодо вчинення такого нападу*». Напад не обов'язково повинен носити військовий характер, але може полягати в певних адміністративних заходах, таких як масштабне переміщення населення. «Широко поширений» стосується «*нападу, який здійснюється у великих масштабах, а також*

⁴⁴¹ООН Док. ССР/С/СР/35, Загальний коментар № 35. Стаття 9 (Свобода та особиста недоторканність), пункт 5.

⁴⁴²Див., наприклад, Un Docs A/HRC/WGAD/2017/15, пункт 67; A/HRC/WGAD/2017/41, пункти. 98-101; A/HRC/WGAD/2018/52, пункт 78.

⁴⁴³Стаття 7(1)(d) Римського статуту МКС.

⁴⁴⁴МКС, Прокурор проти Бомко Нгатаанда, МКС-01/04-02/06, рішення, 8 липня 2019 р., п. 1056.

⁴⁴⁵МТКЮ, Прокурор проти Міломира Стакіча, IT-97-24-A, Рішення, Апеляційна палата, 22 березня 2006 р., п. 279.

великої кількості жертв, які він спричинив»,⁴⁴⁶ «систематичний» стосується «організованого характеру актів насильства та малої ймовірності їх випадкового виникнення».⁴⁴⁷ Попередні дві місії встановили, що «деякі моделі насильницьких дій, які порушують МППЛ, які були неодноразово задокументовані під час конфлікту, такі як цілеспрямовані вбивства, насильницькі зникнення або викрадення цивільних осіб»⁴⁴⁸ справді, через свої масштаби та серйозність, відповідають визначенню широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення, таким чином створюючи контекстний елемент для злочинів проти людяності.

Місія зазначає, що є достовірні докази для висновку про те, що депортація українських дітей, здійснена російською владою, може містити елементи цього злочину проти людяності. Як свідчить цей звіт, хоча Місія не змогла встановити точну кількість дітей, депортованих таким чином, очевидно, що ці цифри вимірюються кількома тисячами дітей. Крім того, за винятком декількох випадків, коли перевезення дітей могло бути виправданим через безпосередню загрозу життю внаслідок триваючого збройного конфлікту, Місія змогла з упевненістю встановити, що загалом депортацію дітей не можна кваліфікувати як добровільну. Навіть у тих випадках, коли дітей відправляли до так званих таборів відпочинку за згодою батьків чи інших законних представників, ця згода не була цілком добровільною.⁴⁴⁹ Російська влада використовувала переконання, маніпулювала безвихідним економічним становищем сімей і навіть вдавалася до погроз, щоб добитися згоди батьків. В інших випадках, таких як відокремлення дітей від батьків під час фільтрації, цілком очевидно, що це відбувалося примусово. Отже, Місія робить висновок, що практика примусового переміщення та/або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території та на територію Російської Федерації може становити собою злочин проти людяності «депортація або примусове переміщення населення».

Е. ВИСНОВКИ

Місія дійшла висновку, що мали місце численні та повторювані порушення прав дітей, депортованих до Російської Федерації. Російська Федерація не лише явно неодноразово порушувала найкращі інтереси цих дітей, вона також позбавляла їх права на ідентичність, права на сім'ю, права на об'єднання з родиною, а також порушувала їхні права на освіту, доступ до інформації, право на відпочинок, дозвілля, ігри, розваги та участь у культурному житті та мистецтві, а також право на думку, совість і релігію, право на здоров'я та право на свободу та безпеку. Це триваючі порушення статей 3, 8, 9, 10, 12, 14, 17, 20, 21, 24, 28, 29, 31 і 37 (b) Конвенції ООН про права дитини. Кумулятивні наслідки цих численних порушень також викликають дуже серйозне занепокоєння щодо того, що права цих дітей бути вільними від тортур і жорстокого поводження та іншого нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (стаття 37 (a) Конвенції ООН про права дитини), були порушені. Місія також робить висновок, що практика примусового переміщення та/або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території та на територію Російської Федерації може становити собою злочин проти людяності «депортація або примусове переміщення населення».

⁴⁴⁶МТКЮ, Prlić, IT-04-74-T, op. cit., пункти 41-42.

⁴⁴⁷Там само.

⁴⁴⁸Звіт Московського механізму ОБСЄ I, op. cit., с. 87; Звіт Московського механізму ОБСЄ II, op. cit., с. 108.

⁴⁴⁹Див. Розділи VI.B і VI.C.2; також Регіональний центр прав людини, *Табори відпочинку як ще один засіб викорінення української національної ідентичності дітей з окупованих територій*, 22 лютого 2023 р.

ВІІ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ МГП ТА МППЛ, А ТАКОЖ ЗА ПОТЕНЦІЙНІ ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ ТА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

У попередніх розділах Місія встановила, що примусове переміщення та/або депортація українських дітей на тимчасово окуповані території та на територію Російської Федерації відбувалися і продовжують відбуватися з різноманітними порушеннями МГП та МППЛ. Вона також виявила достовірні докази, які свідчать про те, що деякі з цих порушень, якщо будуть виявлені відповідальні особи, можуть становити собою воєнні злочини та злочини проти людяності. У цьому розділі, відповідно до повноважень щодо *«збору, узагальнення та аналізу /.../ інформації з метою /.../ надання інформації відповідним механізмам підзвітності, а також національним, регіональним або міжнародним судам чи трибуналам, які мають, або можуть в майбутньому мати юрисдикцію»*, Місія визначає зобов'язання, що виникають для держав у трьох основних сферах міжнародного права (МГП, МППЛ, МКП), що мають відношення до цього звіту, і надає огляд механізмів підзвітності, доступних у цих трьох сферах.

А. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗГІДНО З МГП

МГП накладає на держави низку зобов'язань як через конкретні положення договору, так і через звичаєві норми. Ці зобов'язання поширюються не лише на сторони конфлікту, а й значною мірою на інші держави. На сьогодні, не існує конкретних механізмів підзвітності за МГП, подібних до тих, що встановлені за МППЛ та МКП.

1. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВ ЗА МГП

Згідно із Загальною статтею 1 чотирьох ЖК, усі держави зобов'язані *«поважати та забезпечувати дотримання цієї Конвенції за будь-яких обставин»*. Це зобов'язання не обмежується сторонами конфлікту, але воно також, у своїй останній частині, поширюється на інші держави. Зобов'язання *поважати* означає зобов'язання держави зробити все, що реально можна зробити за даних обставин, щоб забезпечити дотримання норм МГП її збройними силами, іншими органами, а також іншими особами чи групами, які фактично діють за її вказівками або під її керівництвом чи контролем. Зобов'язання *забезпечити повагу* означає зобов'язання держав, в тому числі тих, хто не є сторонами конфлікту, вжити всіх можливих заходів, враховуючи обставини, для забезпечення дотримання норм МГП під час конфлікту. Зобов'язання поважати та забезпечувати повагу вважається звичаєвим правилом.⁴⁵⁰

Як зазначено в Дослідженні МКЧХ про звичаєве міжнародне гуманітарне право, *«зобов'язання держав поважати міжнародне гуманітарне право є частиною їх загального зобов'язання поважати міжнародне право»*.⁴⁵¹ Порушення зобов'язання поважати МГП, тобто порушення певних норм МГП, які були скоєні державою, призводять до відповідальності цієї держави згідно з класичними нормами про відповідальність держави.⁴⁵² Важливо нагадати, що держави несуть відповідальність за

⁴⁵⁰Жан-Марі Хенкартс, Луїза Досвальд-Бек (Ред.), *Звичаєве міжнародне гуманітарне право, Том I: Правила*, Cambridge University Press, Кембридж, 2005, с. 495 (правило 139) і с. 509 (правило 144).

⁴⁵¹Там само, с. 495.

⁴⁵²Проекти статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння в документі ООН. А/56/10, Доповідь Комісії міжнародного права про роботу її п'ятдесять третьої сесії, Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, п'ятдесят шоста сесія, Доповнення № 10, листопад 2001 р., с. 43-59.

дії, вчинені їхніми органами, навіть якщо при здійсненні таких дій органи перевищують свої повноваження або порушують інструкції.⁴⁵³ Важливо також ще раз нагадати, що держави несуть відповідальність за дії, вчинені особою або групою осіб, які *«фактично діють за вказівками або під керівництвом або контролем цієї держави під час здійснення такого акту»*.⁴⁵⁴

Держава, відповідальна за порушення МГП, має нові, додаткові зобов'язання. По-перше, вона має постійний обов'язок виконувати порушене нею зобов'язання.⁴⁵⁵ По-друге, вона зобов'язана припинити порушення та надати відповідні запевнення та гарантії неповторення.⁴⁵⁶ По-третє, вона має забезпечити повне відшкодування – у формі реституції, компенсації або сатисфакції – за шкоду, спричинену міжнародно-протиправним діянням.⁴⁵⁷

У цій справі держава, відповідальна за порушення МГП, вчинені та під час примусового переміщення та/або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території та до Російської Федерації, а саме – Росія, зобов'язана:

- а) поважати відповідні норми МГП, що застосовуються до цієї сфери;
- б) негайно припинити ті випадки переміщення українських дітей, які були визнані незаконними, негайно припинити порушення норм МГП, що мають місце під час переміщення, та надати запевнення й гарантії неповторення таких дій; і
- с) забезпечити відшкодування, включаючи, *серед іншого*, возз'єднання дітей, переміщених унаслідок порушення МГП, з їхніми сім'ями та їхнє повернення на батьківщину чи в інші безпечні місця, а також надання фінансової компенсації Україні та, можливо, окремим постраждалим дітям і сім'ям, і надання адекватної сатисфакції (вибачення, кримінальне переслідування відповідальності осіб, винних у порушеннях МГП).

Місія ще раз нагадує, що згідно зі статтею 49(2) ЖК-IV особи, які були евакуйовані з окупованих територій, *«повинні бути повернуті до своїх домівок, щойно військові дії у відповідній зоні припиняться»*. Вона також нагадує, що МКЧХ визначив норму, згідно з якою *«переміщені особи мають право на добровільне безпечне повернення до своїх домівок або місць постійного проживання, як тільки причини їхнього переміщення перестануть існувати»*⁴⁵⁸ як норму звичаєвого МГП.

Усі інші держави зобов'язані не заохочувати порушення МГП сторонами конфлікту та *«здійснювати свій вплив, наскільки це можливо, для припинення порушень міжнародного гуманітарного права»*.⁴⁵⁹ Це передбачає негативне зобов'язання не заохочувати, не допомагати чи сприяти вчиненню порушень МГП, і позитивне зобов'язання вживати заходів, колективно чи індивідуально, для запобігання або припинення таких порушень. Так, наприклад, треті країни не мають права відправляти на територію Росії українських дітей, які опинилися на їхній території.

2. МЕХАНІЗМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗГІДНО З МГП

МГП не встановлює жодних конкретних механізмів відповідальності, подібних до процедур перед судовими та квазісудовими органами згідно з МППЛ, або перед МКС

⁴⁵³Там само, стаття 7.

⁴⁵⁴Там само, стаття 8.

⁴⁵⁵Там само, стаття 29.

⁴⁵⁶Там само, стаття 30.

⁴⁵⁷Там само, статті 31 і 34-37.

⁴⁵⁸Жан-Марі Хенкартс, Луїза Досвальд-Бек (Ред.), *Звичаєве міжнародне гуманітарне право, Том I: Правила*, Cambridge University Press, Кембридж, 2005, с. 468 (правило 132).

⁴⁵⁹Там само, с. 509 (правило 144).

згідно з МГП. Однак, існують певні конкретні інституції, уповноважені забезпечувати різні типи відповідальності. Однією з конкретних установ, заснованих МГП, точніше статтею 90 ДП-I до ЖК, є *Міжнародна комісія з встановлення фактів (ММВФ)*. ММВФ є постійним органом, що складається з 15 експертів, який може розслідувати заяви про серйозні порушення МГП, скоєні під час міжнародних збройних конфліктів. Як зазначалося в попередніх звітах, опублікованих у рамках Московського механізму, незважаючи на те, що ММВФ була створена ще в 1991 році, вона досі ніколи не використовувалася на практиці. Через вихід Російської Федерації з механізму ММВФ у 2019 році, малоімовірно, що нинішній конфлікт спричинить зміни у цьому відношенні. Натомість, завдання з встановлення фактів, пов'язаних з конфліктом в Україні, було доручено *спеціальним* органам, а саме трьом місіям експертів та експерток, створеним у 2022-2023 роках у рамках Московського механізму ОБСЄ, та *Незалежній міжнародній слідчій комісії щодо України*, створеній у березня 2022 року Радою ООН з прав людини.

Інший інститут, передбачений МГП, який міг би відігравати корисну роль у сфері, що розглядається в цьому звіті, але який також (поки що) не був створений, це *повноваження покровительства*. Держави-покровительки – це треті держави, призначені однією стороною конфлікту та погоджені іншою стороною конфлікту, яким доручено захищати інтереси першої сторони та її громадян.⁴⁶⁰ Держави-покровительки забезпечують опосередковане спілкування між сторонами конфлікту при розриві дипломатичних відносин між ними. Декілька положень МГП, що застосовуються до дітей і переміщення населення, а саме статті 24 і 49 ЖК-IV і стаття 78 ДП-I, прямо згадують повноваження покровительства та покладають на такі держави певні завдання, включно з наглядом за евакуацією дітей.⁴⁶¹ Однак, інститут покровительства в принципі вийшов з ужитку ще з часів Другої світової війни, а також не застосовувався в контексті нинішнього конфлікту.

Стаття 5(3) ДП-I чітко визначає, що за відсутності призначення або прийняття повноважень покровительства *Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ)* визнається їх заміною. Це справді стандартна практика у збройних конфліктах останніх десятиліть, коли МКЧХ бере на себе завдання, покладені на сили покровительства. Крім того, МКЧХ також здійснює низку інших видів діяльності згідно з мандатом, наданим йому чотирма ЖК та ДП-I. Оскільки МКЧХ діє згідно з принципом конфіденційності, зазвичай неможливо дізнатися повний обсяг його діяльності в конкретному конфлікті чи стосовно певного питання.

Проте, МКЧХ опублікував кілька заяв, які підтверджують, що він займався питанням, яке розглядає ця Місія. Навесні 2022 року МКЧХ створив спеціальне бюро Центрального агентства розшуку (ЦАР) з питань гуманітарної кризи в Україні. Бюро ЦАР *«збирає, централізує та передає інформацію про долю та місцезнаходження позбавлених волі осіб, як військових, так і цивільних, які потрапили до рук ворога»*.⁴⁶² Це також *«допомагає будь-яким сім'ям, які були розділені через збройний конфлікт, знайти своїх зниклих безвісти родичів»*.⁴⁶³ У квітні 2023 року, речник МКЧХ підтвердив, що *«відповідно до свого мандату щодо відновлення контакту між сім'ями, які розлучили, та сприяння возз'єднанню, де це можливо»*,⁴⁶⁴ МКЧХ підтримував контакт з пані Львовою-Беловою. Більше подробиць про характер цих контактів і

⁴⁶⁰ Дивіться статтю 5 ДП-I.

⁴⁶¹ Див. статтю 78(1) ДП-I

⁴⁶² Центральне бюро розшуку МКЧХ з питань міжнародного збройного конфлікту в Україні: Надання відповідей сім'ям, МКЧХ, 2 червня 2022 р., доступно за адресою: <https://www.icrc.org/en/document/central-tracing-agency-missing-persons-ukraine>

⁴⁶³ Там само.

⁴⁶⁴ Червоний Хрест підтверджує контакти з Росією щодо українських дітей, *CNBC*, 8 квітня 2023 р

конкретну роль, яку МКЧХ може відігравати у розшуку та поверненні українських дітей, Місії отримати не вдалося.

В. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗГІДНО З МППЛ

МППЛ також покладає різні зобов'язання на держави, насамперед на державу, яка має юрисдикцію над конкретною особою (особами). У разі порушення МППЛ застосовуються також норми про відповідальність держави. Втім, вони змінені – здебільшого на користь окремих жертв порушень МППЛ – через конкретні договори про права людини. Більше того, різні політичні, а також квазісудові та навіть судові органи були створені на загальному та регіональному рівнях для контролю за дотриманням зобов'язань, що випливають з МППЛ, і для розгляду індивідуальних або міждержавних скарг на заявлені порушення МППЛ.

1. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВ ЗГІДНО З МППЛ

Відповідно до МППЛ, держави мають як негативні, так і позитивні зобов'язання. Негативні зобов'язання складаються із зобов'язання поважати права людини, тобто утримуватися від втручання в такі права у спосіб, який не може бути обґрунтованим згідно із відповідним документом про права людини. Позитивні зобов'язання охоплюють зобов'язання захищати права людини, тобто гарантувати, що здійснення прав людини особою не буде поставлене під загрозу діями чи бездіяльністю інших осіб, і зобов'язання реалізовувати права людини, тобто вживати позитивних дій для забезпечення реалізації фізичними особами таких прав. Позитивні зобов'язання також включають зобов'язання належним чином розслідувати будь-які заявлені порушення МППЛ. Держава має такі зобов'язання щодо *«усіх осіб, які знаходяться на її території та під її юрисдикцією»*.⁴⁶⁵ Як пояснюється в Розділі III.C.3, юрисдикція не обмежується територією держави, але може поширюватися за її межі або через здійснення ефективного контролю над деякими частинами території іншої держави, або через конкретний контроль над конкретними особами.

Порушення МППЛ ведуть до настання відповідальності держави, якій приписуються такі порушення. Знову ж таки, держава несе відповідальність за дії чи бездіяльність своїх органів, а також тих, хто діє від її імені; вона також несе відповідальність за дії чи бездіяльність осіб або груп, які знаходяться під її контролем. Держава також може нести відповідальність за дії, вчинені окремими особами та групами, які не знаходяться під її контролем, якщо вона не виявляє належної обачності, щоб запобігти таким діям (згідно зі своїм зобов'язанням захисту). Відповідальна держава знову залишається зв'язаною безперервним обов'язком виконувати порушене зобов'язання. Вона також зобов'язана припинити порушення, запропонувати відповідні запевнення та гарантії неповторення, та забезпечити адекватне відшкодування, яке може і повинне мати різні форми. Зміст цих зобов'язань, включаючи форму та бенефіціара відшкодування, визначено в різних договорах з прав людини. Ці договори зазвичай передбачають, що окрім інших держав-учасниць, окремі жертви порушень також мають право подавати позови до відповідних міжнародних або національних органів і отримувати відшкодування.

У МППЛ немає положення, схожого на загальну статтю ЖК-I, яке б покладало на треті держави зобов'язання «забезпечувати повагу» до МППЛ. Проте, права людини мають характер *erga omnes* (або, у випадку положень договору, *erga omnes partes*). Таким чином, вони є *«турботою всіх держав. /.../ можна вважати, що всі держави мають*

⁴⁶⁵Стаття 2(1) МПГПП і стаття 2(1) Конвенції про права дитини.

законний інтерес у їх захисті».⁴⁶⁶ Найбільш фундаментальні права людини, такі як право на життя чи заборона катувань, крім того, вважаються такими, що належать до імперативних норм міжнародного права (*jus cogens*). Серйозні порушення *jus cogens* тягнуть за собою зобов'язання всіх держав: а) не визнавати законною ситуацію, створену таким серйозним порушенням, і не надавати допомогу чи сприяння у підтримці цієї ситуації; б) співпрацювати для припинення будь-яких подібних серйозних порушень законними засобами.

2. МЕХАНІЗМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗГІДНО З МППЛ

МППЛ засновує різноманітні політичні, а також квазісудові та навіть судові органи для контролю за дотриманням державами зобов'язань, що випливають з МППЛ, та/або для розгляду індивідуальних чи міждержавних скарг щодо заявлених порушень МППЛ. Такі органи існують як на загальному, так і на регіональному рівнях.

На *загальному* рівні Рада ООН з прав людини (РПЛ), до складу якої входять представники 47 держав,⁴⁶⁷ може розглядати будь-які порушення прав людини та надавати рекомендації щодо них. Комісія з прав людини вже зробила кілька кроків у відповідь на акт агресії Російської Федерації проти України та звинувачення у серйозних порушеннях МППЛ (і МГП), допущених у цьому конфлікті.

По-перше, в березні 2022 року вона створила Незалежну міжнародну слідчу комісію щодо України (НМСКУ) і, отримавши її звіт у березні 2023 року, вирішила продовжити її мандат ще на один рік.⁴⁶⁸ По-друге, 12 травня 2022 року, вона провела позачергове засідання щодо погіршення ситуації з правами людини в Україні внаслідок російської агресії. Резолюція, прийнята під час цієї сесії, вимагає від усіх сторін конфлікту *«утримуватися від будь-яких порушень і зловживань щодо прав людини в Україні»*.⁴⁶⁹ По-третє, у жовтні 2022 року Комісія з прав людини заснувала мандат Спеціального доповідача з питань ситуації з правами людини в Російській Федерації,⁴⁷⁰ а у квітні 2023 року, призначила пані Маріану Кацарову (Болгарія) першим мандаторієм.

По-четверте, 4 квітня 2023 року Комісія з прав людини ухвалила Резолюцію 52/32 щодо ситуації з правами людини в Україні внаслідок російської агресії. У резолюції прямо йдеться про *«незаконне примусове переміщення та депортацію цивільних осіб та інших захищених осіб, у межах України чи Російської Федерації, залежно від обставин, у тому числі дітей»*,⁴⁷¹ та закликала Російську Федерацію припинити таку практику, забезпечити гуманітарним організаціям безперешкодний, негайний, постійний і безпечний доступ до депортованих українців і надати достовірну та вичерпну інформацію про їх кількість і місцеперебування. Після цієї резолюції Комісія з прав людини може звернутися до НМСКУ з проханням підготувати спеціальну доповідь з цього питання, а також може передати це питання на розгляд Генеральної Асамблеї ООН.

Окрім Комітету з прав людини як політичного органу, система прав людини ООН охоплює дев'ять договірних органів з прав людини, що складаються з експертів, які

⁴⁶⁶MCC, *Barcelona Traction, Light, and Power Company, Ltd (Бельгія проти Іспанії)*, рішення, ICJ Rep 1970, р. 3, пункт 33.

⁴⁶⁷Членство Російської Федерації в КПЧ було призупинено Генеральною Асамблеєю ООН у квітні 2022 року, в результаті чого Російська Федерація вийшла з КПЧ. Див. документ ООН. А/ RES/ES-11/3, *Призупинення членства Російської Федерації в Раді з прав людини*, 8 квітня 2022 р.

⁴⁶⁸ООН Док. А/HRC/51/L.41/Rev.1, *op. cit.*, пункт 18.

⁴⁶⁹ООН Док. А/HRC/RES/S-34/1, *Погіршення ситуації з правами людини в Україні внаслідок російської агресії*, 16 травня 2022 р., п. 1.

⁴⁷⁰ООН Док. А/HRC/RES/51/25, *Ситуація з правами людини в Російській Федерації*, 11 жовтня 2022 р.

⁴⁷¹ООН Док. А/HRC/52/L.41/Rev.1, *Ситуація з правами людини в Україні внаслідок російської агресії*, 4 квітня 2023 р.

були створені у рамках окремих договорів з прав людини та факультативних протоколів до них. Ці органи контролюють виконання та дотримання відповідних договорів шляхом дослідження національних звітів, які держави повинні подавати на періодичній основі. Вони також розглядають індивідуальні та/або міждержавні скарги щодо заявлених порушень прав, гарантованих окремими договорами, але ця компетенція зазвичай надається факультативними протоколами та/або підлягає погодженню. Російська Федерація визнала компетенцію договірних органів розглядати індивідуальні скарги згідно з МПГПП та КПТ але не згідно з Конвенцією ООН про права дитини. Діти, які стверджують, що стали жертвами примусового переміщення чи депортації з України на тимчасово окуповані території чи на територію Російської Федерації, або їхні батьки, інші родичі чи законні опікуни, відповідно можуть подати заяву до Комітету ООН з прав людини, створеного відповідно до МПГПП, або Комітету ООН проти катувань, створеного відповідно до КПТ, хоча ця процедура обмежена випадками, коли існує *«достовірна інформація, яка, на його думку, містить обґрунтовані ознаки того, що катування систематично практикуються на території держави-учасниці»*.⁴⁷²

Ще один шлях відшкодування можна знайти в роботі Українського національного превентивного механізму (НПМ), створеного відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання (ФПКПТ).⁴⁷³ Як передбачено статтею 4 ФПКПТ, НПМ повинні мати доступ до всіх місць позбавлення волі, щоб переконатися, що з особами, які перебувають у таких закладах, поводяться гуманно. Важливо пам'ятати, що термін «позбавлення волі» охоплює не лише установи системи кримінального правосуддя, такі як в'язниці та поліцейські відділки, але й інші установи, такі як медичні (наприклад, психіатричні заклади) та соціальні установи.⁴⁷⁴ Останнє, безумовно, включає дитячі заклади та будинки, і, отже, повноваження українського НПМ можуть бути корисно використані для перевірки умов утримання цих дітей. Хоча Російська Федерація не є державою-учасницею ФПКПТ, враховуючи, що вона має під опікою українських громадян (дітей) у своїх дитячих закладах, повноваження українського НПМ можна розширити, щоб охопити такі заклади та лікування в них українських дітей.

Комісія з прав людини також створила систему Спеціальних процедур, яка наразі складається з 45 тематичних і 14 окремих мандатів щодо конкретних країн – спеціальних доповідачів або робочих груп. Спеціальні процедури мають універсальну сферу застосування, оскільки з огляду на свої повноваження, встановлені Комітетом з прав людини і, отже, закріплені у Статуті ООН, вони можуть співпрацювати з будь-якою державою, незалежно від того, які договори ця держава ратифікувала чи не ратифікувала. Це є значною перевагою порівняно з договірними органами ООН, оскільки останні можуть взаємодіяти лише з державами-учасниками відповідних договорів.

Спеціальні процедури не мають суворих повноважень із застосування; однак вони можуть порушувати питання, що викликають занепокоєння, у відповідній державі через процедуру термінових повідомлень. Деякі з них, такі як Робоча група з питань свавільного затримання (РГСЗ), також мають квазісудові функції та можуть отримувати заяви від окремих осіб, і надавати відповідні висновки. Існує низка мандаторіїв Спеціальної процедури, які мають особливе відношення до тематики поточної Місії. З

⁴⁷²Стаття 20(1) КПП.

⁴⁷³19 вересня 2006 року Україна визначила своїм НПМ Уповноваженого Верховної Ради з прав людини.

⁴⁷⁴Документи ООН CAT/C/50/2, п. 67; CAT/OP/ECU/2, параграф. 51; CAT/OP/SEN/RONPM/1, пункти. 30–31.

точки зору національного мандату, уже відзначено нещодавно створений інститут спеціального доповідача про ситуацію з правами людини в Російській Федерації. Стосовно тематичних повноважень, окрім РГСЗ, інші відповідні повноваження включають Спеціального доповідача з питань права на освіту, Робочу групу з насильницьких або недобровільних зникнень, Спеціального доповідача з питань свободи релігії чи переконань і Спеціального доповідача з питань тортур та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Слід зазначити, що як держави, так і окремі особи можуть звертатися до спеціальних процедур.

На **регіональному** рівні, найнадійніша система прав людини існує в рамках Ради Європи, вона базується на Європейській конвенції з прав людини (ЄКПЛ) і прецедентному праві Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Місія нагадує, що через виключення Російської Федерації з Ради Європи, країна перестала бути зв'язаною ЄКПЛ 16 вересня 2022 року, хоча ЄСПЛ продовжує мати компетенцію розглядати справи, пов'язані з подіями, що відбулися в межах юрисдикції Російської Федерації до цієї дати.

Як зазначалося в попередній доповіді, починаючи з 2014 року, Україною було подано кілька міждержавних заяв проти Російської Федерації (та одна – Російською Федерацією проти України). 30 листопада 2022 року, ЄСПЛ визнав частково прийнятною заяву України та Нідерландів, подану в 2014 році.⁴⁷⁵ Хоча заява в основному зосереджена на збитті рейсу МН17 компанії Малазійські авіалінії, вона також містить звинувачення в інших порушеннях ЄКПЛ. Одне з них стосується заяви про адміністративну практику щодо викрадення та переправлення до Росії на кілька днів трьох груп дітей, які перебували у будинках дитини, дитячих будинках та прийомних сім'ях у так званих ДНР та ЛНР. Цю частину заяви, яка стверджує про порушення статей 3, 5 і 8 ЄКПЛ та статті 2 Протоколу № 4 до ЄКПЛ, було визнано прийнятною.⁴⁷⁶

17 лютого 2023 року, ЄСПЛ вирішив приєднати до цих заяв нову заяву України (Україна проти Росії (X)), яка стосується звинувачень у масових і грубих порушеннях прав людини, вчинених Російською Федерацією під час її військових операцій на території України з 24 лютого 2022 року. Не зрозуміло, чи містить ця заява будь-які звинувачення щодо примусового переміщення чи депортації українських дітей на тимчасово окуповані території чи на територію Російської Федерації.

За умов, встановлених статтями 34 і 35 ЄКПЛ, особи, які вважають себе жертвами порушень прав людини, закріплених у ЄКПЛ, можуть подати індивідуальну заяву до ЄСПЛ. Місія не мала змоги перевірити, чи були подані будь-які такі індивідуальні заявки, що стосуються питань, які розглядаються в цьому звіті. Місія також нагадує, що 11 червня 2022 року Російська Федерація прийняла закон, який передбачає, що країна *«не виконуватиме рішення Європейського суду з прав людини, які набудуть чинності після 15 березня 2022 року»*.⁴⁷⁷ Цей закон не звільняє Російську Федерацію від її міжнародно-правових обов'язків поважати рішення ЄСПЛ щодо подій, які сталися до 16 вересня 2022 року. Проте, він свідчить, що країна може неохоче виконувати своє

⁴⁷⁵ЄСПЛ, *Справа Україна та Нідерланди проти Росії*, Заяви № 8019/16, 43800/14 та 28525/20, 30 листопада 2022 р.

⁴⁷⁶Там само, пункт 898.

⁴⁷⁷Федеральний закон від 11 червня 2022 р. № 183-ФЗ *Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації та визнанні утратили силу окремих положень законодавчих актів Російської Федерації*, пункт 7(а).

зобов'язання. Це підтверджує реакція країни, а точніше її відсутність, на тимчасові заходи, призначені 1 березня 2022 року ЄСПЛ у справі *Україна проти Росії (Х)*.⁴⁷⁸

С. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА МКП

Зобов'язання держав запобігати, припиняти, розслідувати та переслідувати воєнні злочини та злочини проти людяності випливає з договорів МГП та звичаєвого міжнародного права. Механізми відповідальності існують як на міжнародному, так і на національному рівнях, і МКС уже видав два ордери на арешт у справі щодо примусового переміщення або депортації українських дітей.

1. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВ ЗА МКП

Чотири ЖК та ДП-I чітко визначають дії, які кваліфікуються як серйозні порушення. Стаття 85(5) ДП-I підтверджує, що «серйозні порушення /.../ вважаються військовими злочинами». Римський статут МКС підтверджує, що сьогодні категорія **воєнних злочинів** охоплює як серйозні порушення ЖК (і серйозні порушення загальної статті 3 ЖК), так і інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних або неміжнародних збройних конфліктах. У статті 8 міститься довгий перелік воєнних злочинів. Держави зобов'язані «ввести в дію будь-яке законодавство, необхідне для забезпечення застосування ефективних кримінальних санкцій проти осіб, які вчиняють або наказують вчинити будь-яке з серйозних порушень цієї Конвенції /.../».⁴⁷⁹ Вони також повинні «розшукувати осіб, які ймовірно вчинили або наказали вчинити такі серйозні порушення, та /.../ притягувати таких осіб, незалежно від їхнього громадянства, до відповідальності у національних судах».⁴⁸⁰ Міжнародне звичаєве право поширює ці зобов'язання на інші види воєнних злочинів. Крім того, у ньому зазначено, що держави повинні визначати та здійснювати територіальну та персональну юрисдикцію щодо воєнних злочинів (злочинів, вчинених їхніми громадянами чи збройними силами, або на їхній території) і можуть встановлювати універсальну юрисдикцію, але у цьому випадку, вони повинні її застосовувати.⁴⁸¹ І Україна, і Росія ввели певні воєнні злочини до своїх кримінальних кодексів.⁴⁸²

Злочини проти людяності досі не кодифіковані в окремому договорі. Однак, стаття 7 Римського статуту МКС містить перелік дій, які «якщо вони вчиняються в умовах широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, з усвідомленням нападу»,⁴⁸³ становлять собою злочини проти людяності. Згідно зі звичаєвим міжнародним правом, усі держави зобов'язані запобігати злочинам проти людяності, переслідувати їх і карати.⁴⁸⁴ З цією метою, вони повинні вжити необхідних заходів для забезпечення того, щоб ці злочини вважалися такими згідно з їхнім кримінальним законодавством, і щоб їхні органи мали юрисдикцію щодо таких злочинів на основі принципів територіальності, індивідуальності та універсальності. Кожна держава повинна також «забезпечити, щоб її компетентні органи розпочинали швидке, ретельне та неупереджене розслідування

⁴⁷⁸Європейський суд застосовує термінові тимчасові заходи у заяві щодо військових операцій Росії на території України, *прес-реліз ЄСПЛ*, 1 березня 2022 року.

⁴⁷⁹Стаття 49 GCI, стаття 50 GCI, стаття 50 ЖК-III, стаття 129 ЖК-IV, стаття 145 ДП-I.

⁴⁸⁰Там само.

⁴⁸¹Правила 157-158 CИHL.

⁴⁸²Див., зокрема, розділ XX Кримінального кодексу України та розділ XII Кримінального кодексу Російської Федерації.

⁴⁸³Стаття 7(1) Римського статуту МКС.

⁴⁸⁴Проект статей про запобігання злочинам проти людяності та покарання за них у документі ООН. A/74/10, *Звіт Комісії міжнародного права про роботу її сімдесять першої сесії*, Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, сімдесять перша сесія, Доповнення № 10, серпень 2019 р., с. 11-21.

кожного разу, коли є достатні підстави вважати, що дії, які становлять собою злочини проти людяності, були вчинені або вчиняються на будь-якій території під її юрисдикцією».⁴⁸⁵ На відміну від інших держав, ані Україна, ані Російська Федерація не включили до своїх кримінальних кодексів категорію злочинів проти людяності як таку.⁴⁸⁶ Виконуючи зобов'язання щодо покарання за злочини проти людяності, їм, отже, доведеться кваліфікувати їх або як воєнні злочини, або як загальні «звичайні» злочини (вбивства, зґвалтування, захоплення заручників тощо).

2. МЕХАНІЗМИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА МКП

Розслідування та судове переслідування воєнних злочинів і злочинів проти людяності має відбуватися насамперед на **національному** рівні – у країнах, де ймовірно були скоєні злочини (територіальність) або звідки походять підозрювані злочинці (особистість), або, на допоміжній основі, у будь-яких інших країнах, які можуть проводити розслідування та судове переслідування (універсальність). Місія вітає зусилля України та деяких інших країн, таких як Німеччина,⁴⁸⁷ Литва,⁴⁸⁸ Румунія,⁴⁸⁹ Іспанія⁴⁹⁰ та Швеція,⁴⁹¹ щодо розслідування виявлених воєнних злочинів і злочинів проти людяності та, у деяких випадках, щодо початку судового переслідування. Вона також вітає створення Спільної слідчої групи (ССГ), до складу якої входять команди з Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Словаччини та України за підтримки Євроюсту, завданням якої є розслідування звинувачень у серйозних міжнародних злочинах, скоєних в Україні.⁴⁹²

Місія виявила повідомлення, які свідчать про те, що деякі з розслідувань, особливо ті, що проводяться Генеральною прокуратурою України, стосуються примусового переміщення або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території або на територію Російської Федерації.⁴⁹³ Однак, жодних додаткових подробиць з цього питання не було отримано. Під час зустрічей з представниками української влади в Києві, Місія була поінформована про намір внести зміни до Кримінального кодексу України, щоб зробити його більш ефективним для переслідування злочинів проти дітей. Дійсно, 13 квітня 2023 року проєкт змін до статті 438 Кримінального кодексу про порушення законів і звичаїв війни внесено до Верховної Ради.⁴⁹⁴ Ці зміни мають включити «*примусове переміщення осіб за межі території України*» до переліку воєнних злочинів, прямо зазначених у цьому положенні, а також додати новий абзац, який передбачає, що злочин, скоєний проти неповнолітнього, тягне за собою більш

⁴⁸⁵ Там само, стаття 8.

⁴⁸⁶ В Україні, нормативно-правовий акт про імплементацію Римського статуту, який має включити до українського правопорядку категорію злочинів проти людяності, Верховна Рада ухвалила у травні 2021 року, але досі не підписана президентом. Див. *Проект Закону No. 2689 про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права*.

⁴⁸⁷ Німеччина розпочала розслідування ймовірних воєнних злочинів в Україні, *Al Jazeera*, 8 березня 2022 р.

⁴⁸⁸ Литва розпочала розслідування злочинів проти людяності в Україні, яку атакувала Росія, *LRT*, 3 березня 2022 р.

⁴⁸⁹ Румунія розслідуватиме російські злочини проти людяності, скоєні в Україні, *TV World*, 11 липня 2022 р.

⁴⁹⁰ Іспанія розпочала розслідування «серйозних порушень» з боку Росії в Україні, *The Local*, 8 березня 2022 р.

⁴⁹¹ Швеція розпочала розслідування воєнних злочинів в Україні, *The Local*, 5 квітня 2022 р.

⁴⁹² Для отримання додаткової інформації див. Євроюст і війна в Україні, *Євроюст*, доступний за адресою: <https://www.eurojust.europa.eu/eurojust-and-the-war-in-ukraine>

⁴⁹³ Ентоні Дойч, Стефані ван ден Берг, Ексклюзив: Україна розслідує депортацію дітей до Росії як можливий геноцид, *Reuters*, 3 червня 2022 р.

⁴⁹⁴ Проєкт Закону No. 9204 від 13 квітня 2023 року про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо насильницького переміщення особи за межі кодексу території України.

суворе покарання (8-15 років позбавлення волі замість 8-12 років позбавлення волі для злочинів щодо повнолітніх). На момент подання цього звіту, зміни не були прийняті. Однак Місія зазначає, що вже згідно з чинним Кримінальним кодексом, діяння, які становлять собою воєнні злочини відповідно до ЖК, ДП-I, інших договорів МГП або Римського статуту МКС, можуть легко кваліфікуватися як *«інші порушення законів і звичаїв війни, передбачені міжнародними договорами»*, що включені до статті 438 Кримінального кодексу.

Основні міжнародні злочини також можуть розслідуватися та переслідуватися на **міжнародному** рівні. Це стосується ймовірних воєнних злочинів і злочинів проти людяності, скоєних в Україні, які розслідує Офіс прокурора МКС з 2 березня 2022 року. Як уже згадувалося в розділі II цього звіту, 17 березня 2023 року МКС видав перші ордери на арешт, пов'язані з ситуацією в Україні, які стосувалися саме та виключно примусового переміщення чи депортації українських дітей на тимчасово окуповані території чи на територію Російської Федерації. Ордери на арешт видані на імена президента Путіна та уповноваженої Львової-Белової, щодо яких, згідно з рішенням Палати досудового провадження II МКС, *«є розумні підстави вважати, що /вони/ несуть відповідальність за воєнний злочин протизаконної депортації населення (дітей) та незаконне переміщення населення (дітей) з окупованих територій України до Російської Федерації, завдаючи шкоди українським дітям»*.⁴⁹⁵ На момент подання звіту, ордери на арешт не були виконані, і інформації про подальші кроки МКС у справі про передачу українських дітей не було.

VIII. ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Місія встановила, що починаючи з 24 лютого 2022 року і навіть раніше цієї дати, значна кількість українських дітей була переміщена з території України на тимчасово окуповані території та на територію Російської Федерації. Хоча точні цифри залишаються невизначеними, видається, що факт масштабного переміщення українських дітей не заперечується ані Україною, ані Росією. У цьому звіті основна увага приділяється дітям-сиротам і дітям без супроводу, оскільки вони є найбільш уразливими групами серед переміщених дітей. Місія з'ясувала, що три найпоширеніші підстави, якими обґрунтовувалося організоване переміщення цих дітей, були: евакуація з міркувань безпеки, передача на усиновлення чи під опіку, та тимчасове перебування у так званих таборах відпочинку. Перебуваючи на тимчасово окупованих територіях чи в РФ, українські діти знаходяться в різних закладах або в російських сім'ях – формами влаштування є усиновлення, яке застосовується переважно до дітей з Криму (принаймні з 2015 року), або піклування, опікунство чи прийомні сім'ї, що, як видається, частіше застосовується до інших українських дітей (переважно з 24 лютого 2022 року). Якою б не була форма влаштування, українські діти піддаються проросійським інформаційним кампаніям, які часто зводяться до цілеспрямованого перевиховання. Російська Федерація не робить жодних кроків для активного сприяння поверненню українських дітей. Навпаки, вона створює різні перешкоди для сімей, які прагнуть повернути своїх дітей.

Місія розглянула повідомлення про евакуацію та примусове переміщення українських дітей російською окупаційною владою у світлі чинного МГП. Російська Федерація, як воююча та окупаюча держава, зобов'язана поважати відповідну норму МГП, згідно з

⁴⁹⁵МКС, *Ситуація в Україні*, доступно за адресою: <https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine>

якою діти користуються захистом, що стосується «цивільного населення», «захищених осіб», членів сім'ї та, нарешті, спеціальним захистом, призначеним для дітей.

Місія встановила, що в той час як деякі випадки евакуації дітей відповідали зобов'язанням Росії за МГП, інші практики примусової евакуації, перевезення та тривалого переміщення українських дітей є порушенням МГП, а в деяких випадках – серйозними порушеннями ЖК-IV і воєнними злочинами, зокрема порушеннями заборони на примусове переміщення або депортацію згідно зі статтею 49 ЖК-IV. Місія також виявила, що невинуватене тривале перебування або необґрунтовані логістичні перешкоди порушують зобов'язання сприяти возз'єднанню та суперечать принципам, втіленим у ЖК-IV, згідно з якими єдність сім'ї необхідно захищати та поважати.

Крім того, Місія вважає, що переселення Росією українських дітей на території, контрольовані Росією, або на російську територію в умовах війни, ігнорує зобов'язання відповідно до ЖК-IV щодо встановлення обов'язкових механізмів для відстеження цих дітей, повідомлення їхнього місцезнаходження та сприяння їхній репатріації або возз'єднанню зі своїми сім'ями, і є порушенням ЖК, що посилює тяжкість інших порушень.

Більше того, Місія приходить до висновку, що передача дітей без супроводу на усиновлення або застосування до них інших подібних заходів асиміляції є несумісним з ЖК-IV. Зміна громадянства українських дітей є порушенням статті 50(2) ЖК-IV. Це також суперечить принципам, втіленим у ЖК-IV, згідно з якими єдність сім'ї необхідно захищати та поважати. Сприяння перевихованню та постійній інтеграції в російські родини є підтвердженням того, що переміщені українські діти дійсно є жертвами депортації в розумінні статті 49 ЖК-IV.

Місія також виявила, що російська воююча сторона наразі не має функціонуючого механізму, який би сприяв возз'єднанню сімей тих українських дітей, що перебувають зараз в Росії або на окупованих Росією територіях. Навпаки, Місія бачить ознаки існування послідовної моделі, яка свідчить про те, що зусилля російської влади, спрямовані на переміщення дітей з України до Російської Федерації, не передбачають кроків для їх подальшої евакуації до третіх країн або повернення у безпечніші райони України. Нинішній підхід російської влади сприяє постійному перебуванню та потенційно невинуватеній затримці репатріації цих дітей, в порушення МГП.

Місія дійшла висновку, що мали місце численні та повторювані порушення прав дітей, депортованих до Російської Федерації. Російська Федерація не лише явно неодноразово діяла всупереч найкращим інтересам цих дітей, вона також позбавляла їх права на ідентичність, права на сім'ю, права на об'єднання з родиною, а також порушувала їхні права на освіту, доступ до інформації, відпочинок, дозвілля, ігри, розваги та участь у культурному житті та мистецтві, право на думку, совість і релігію, право на здоров'я та право на свободу та безпеку. Це триваючі порушення статей 3, 8, 9, 10, 12, 14, 17, 20, 21, 24, 28, 29, 31 і 37 (b) Конвенції ООН про права дитини. Кумулятивні наслідки цих численних порушень також викликають дуже серйозні занепокоєння щодо того, що були порушені права цих дітей бути вільними від тортур і жорстокого поводження та іншого нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (стаття 37 (a) Конвенції ООН про права дитини). Крім того, Місія дійшла висновку, що практика примусового переміщення та/або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території та на територію Російської Федерації може становити собою злочин проти людяності «депортація або примусове переміщення населення».

Місія нагадує, що МГП, МППЛ та МКП покладають на держави різні зобов'язання. Вони охоплюють зобов'язання поважати та забезпечувати дотримання МГП; зобов'язання поважати, захищати та реалізовувати права людини; і зобов'язання

запобігати, припиняти, розслідувати та переслідувати воєнні злочини й злочини проти людяності. Такі зобов'язання застосовуються не лише до сторін конфлікту (МГП) або територіальної держави (МППЛ, МКП), але також, у тій чи іншій формі, до третіх держав. Міжнародне співтовариство в цілому має забезпечити дотримання МГП, МППЛ та МКП.

За МГП, немає спеціальних механізмів відповідальності. Можна було б задіяти *Міжнародну комісію з встановлення фактів*, та визначити держав-покровительок, але ці інституції рідко, якщо взагалі, використовувалися в останні десятиліття. Таким чином, за МКЧХ, як замінником держав-покровительок, так і в його автономній ролі, значною мірою залишається вжиття заходів, нехай і конфіденційних, для забезпечення дотримання норм МГП. І навпаки, відповідно до МППЛ існують різні політичні, а також квазісудові та навіть судові органи, які контролюють дотримання державами своїх зобов'язань, що впливають з МППЛ, та/або розглядають індивідуальні чи міждержавні скарги щодо заявлених порушень МППЛ. До таких органів належать Комісія з прав людини, комітети ООН з прав людини або ЄСПЛ. Більшість із цих органів уже активно зайнялися ситуацією в Україні, а деякі навіть розглядали, хоча поки що з обмеженими результатами, питання щодо примусового переміщення та/або депортації українських дітей. Нарешті, відповідно до МКП національні суди в Україні та інших країнах, а також МКС розпочали розслідування звинувачень у воєнних злочинах та/або злочинах проти людяності, включаючи звинувачення, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей.

IX. РЕКОМЕНДАЦІЇ

У рамках свого мандату, Місія надає такі рекомендації, адресовані не лише Російській Федерації та Україні, але й іншим державам і міжнародним організаціям. Однак, головна рекомендація цієї Місії всім зацікавленим сторонам полягає в тому, щоб терміново і першочергово визначити пріоритетом безпечне возз'єднання всіх українських дітей, які були примусово переміщені або депортовані на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію, з батьками, родичами та законними опікунами, а також забезпечення розвитку власної ідентичності цих дітей без неправомірного втручання, відповідно до положень статті 74 ДП-I та статті 8 Конвенції ООН про права дитини. Найкращі інтереси дітей вимагають, щоб це було реалізовано невідкладно, та понад усі інші міркування.

А. РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

- (1) Негайно припинити практику примусового переміщення або депортації дітей з України на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію.
- (2) У тих випадках, коли обов'язок дотримуватись запобіжних заходів у обороні та/або безпосередня загроза життю внаслідок інтенсивних військових дій вимагає евакуації, дозволити без затримки встановити безпечний прохід через гуманітарні коридори для всіх цивільних осіб, особливо дітей, на територію за їх вільним та справжнім вибором, чи то України, Російської Федерації або третьої країни.
- (3) Негайно заснувати новий НІБ або належно розширити повноваження існуючого НІБ відповідно до зобов'язань, що виникають у Росії відповідно до статей 136 і 50 ЖК-IV.
- (4) Невідкладно скласти, надати та оперативно оновлювати вичерпні списки імен та місцеперебування всіх дітей, які були примусово переміщені або депортовані з

України на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію. У таких списках окремо зазначати правовий статус кожної дитини, особливо будь-які випадки усиновлення та/або зміни основних даних дитини (наприклад, імені, дати та місця народження) відповідно до статті 78 ДП-I. З цією метою, необхідно негайно відмінити принцип таємниці усиновлення, щоб дозволити надавати дані відповідним установам, таким як НІБ обох країн і МКЧХ.

- (5) Запровадити відповідні процедури та активно сприяти возз'єднанню сімей усіх дітей, які були примусово переміщені або депортовані з України на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію, у повній відповідності до статті 77 ДП-I та статей 9 і 10 Конвенції ООН про права дитини.
- (6) Негайно припинити існуючу практику прискореного надання російського громадянства українцям, особливо дітям, та їх відмови від громадянства України.
- (7) Негайно запровадити мораторій на будь-які подальші усиновлення дітей, які раніше мали або зараз мають українське громадянство, доки не буде підтверджено, що кожен окремий випадок усиновлення повністю відповідає всім вимогам, які висуваються до Росії згідно з міжнародним правом, і особливо положеннями ЖК-IV та Конвенції прав дитини ООН.
- (8) Негайно припинити практику так званого «патріотичного виховання» всіх українських (або колишніх українських) дітей, примусово переміщених або депортованих з України на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію. Забезпечити повну повагу до прав усіх таких дітей, *серед іншого*, розмовляти українською мовою, сповідувати власну релігію та розвивати власну ідентичність, що ґрунтується на їхній справжній особистій, правовій та сімейній ідентичності, як того вимагає Конвенція ООН про права дитини.
- (9) Негайно створити правовий механізм для сприяння відновленню ідентичності всіх дітей, які були примусово переміщені або депортовані на тимчасово окуповані території або в Російську Федерацію, у повній відповідності до статті 8 (2) Конвенції ООН про права дитини.
- (10) Терміново звернутися за допомогою та посередництвом до третьої країни, щоб покласти край практиці примусового переміщення або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію відповідно до статті 24 (2) ЖК-IV, та забезпечити повну повагу до їхнього права на возз'єднання сім'ї, як це передбачено статтями 9 і 10 Конвенції ООН про права дитини.
- (11) Забезпечити негайний, безпечний та безперешкодний доступ МКЧХ до всіх закладів на тимчасово окупованих територіях та в Російській Федерації, де наразі перебувають діти, які були примусово переміщені або депортовані з України.
- (12) Забезпечити негайний, безпечний та безперешкодний доступ Національного превентивного механізму України, створеного відповідно до ФПКПП, до всіх закладів на тимчасово окупованих територіях та в Російській Федерації, де наразі перебувають діти, які були примусово переміщені або депортовані з України.

В. УКРАЇНІ

- (1) Терміново активізувати міжвідомчі зусилля для збору та належної перевірки даних про всіх дітей, які були примусово переміщені або депортовані з України на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію.
- (2) Подвоїти зусилля щодо розшуку дітей, які були примусово переміщені або депортовані з України на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію, з метою швидкої реалізації їх права на возз'єднання сімей, передбаченого статтями 9 та 10 Конвенції ООН про права дитини.

- (3) Продовжувати на всіх рівнях намагатися отримати від російської влади списки та інформацію про всіх дітей, які були примусово переміщені або депортовані з України на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію.
- (4) Терміново звернутися за допомогою та посередництвом до третьої країни, щоб покласти край практиці примусового переміщення або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію відповідно до статті 24 (2) ЖК-IV та забезпечити повну повагу до їх права на возз'єднання сім'ї, як це передбачено статтями 9 і 10 Конвенції ООН про права дитини.
- (5) Продовжити надання медичної, психологічної, соціальної та іншої підтримки всім дітям (та їх сім'ям), які були повернуті внаслідок примусового переміщення чи депортації з України на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію.
- (6) Активізувати свої зусилля щодо перегляду поточної практики утримання дітей в закладах в Україні, щоб привести її у відповідність до міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, які виникають щодо України.
- (7) Забезпечити повну повагу до права на розвиток власної ідентичності всіх українських дітей у повній відповідності до статті 8 Конвенції ООН про права дитини.
- (8) Підтримати свій Національний превентивний механізм, створений відповідно до ФПКПП, у вимозі до Російської Федерації щодо надання негайного, безпечного та безперешкодного доступу до всіх закладів на тимчасово окупованих територіях та території Росії, де наразі проживають діти, які були примусово переміщені або депортовані з України.

С. До інших держав і міжнародних організацій

- (1) Терміново надати всю необхідну допомогу, включаючи матеріально-технічну, ноу-хау та фінансову Україні для підтримки її міжвідомчих зусиль зі збору та належної перевірки даних про всіх дітей, які були примусово переміщені або депортовані з України на тимчасово окуповані території та до Російської Федерації, відповідно до своїх зобов'язань згідно зі статтею 1 ЖК-IV та статтею 74 ДП-I.
- (2) Терміново надати всю необхідну допомогу, в тому числі матеріально-технічну, ноу-хау та фінансову Україні для підтримки її зусиль з пошуку дітей, які були примусово переміщені або депортовані з України на тимчасово окуповані території та до Російської Федерації, з метою належного виконання їхнього права на возз'єднання сім'ї, як це передбачено статтями 9 і 10 Конвенції про права дитини та відповідно до їхніх зобов'язань згідно зі статтею 1 ЖК-IV та статтею 74 ДП-I.
- (3) Активно пропонувати свої посередницькі послуги Україні та Російській Федерації для термінового сприяння возз'єднанню сімей усіх дітей, які були примусово переміщені або депортовані з України на тимчасово окуповані території та в Російську Федерацію, у повній відповідності до статей 9 і 10 Конвенції ООН про права дитини, і відповідно до своїх зобов'язань згідно зі статтями 1 і 24 ЖК-IV і статтею 74 ДП-I.
- (4) Надати допомогу Україні для посилення зусиль щодо перегляду поточної практики розміщення дітей у закладах, з метою приведення її у відповідність до міжнародних зобов'язань України у сфері прав людини.

Коментарі України

до звіту місії експерток, створеної для дослідження порушення та зловживання міжнародними гуманітарними правами, правами людини, воєнних злочинів та злочинів проти людяності, пов'язаних з насильницьким переміщенням та/або депортацією українських дітей до Російської Федерації

У розділі С. Відповідальність згідно з МКП частини VII. Відповідальність за порушення МГП і МППЛ, а також щодо потенційних військових злочинів і злочинів проти людяності, та в частині VIII. Загальні висновки, описано примусове переміщення чи депортацію українських дітей як можливий воєнний злочин та/або злочин проти людяності. Погоджуючись з такою кваліфікацією, ми також вважаємо, що ці частини повинні містити згадку про те, що злочин примусового переміщення або депортації українських дітей також може становити собою геноцид.

Відповідно до статті II Конвенції 1948 року про попередження злочину геноциду і покарання за нього, геноцид означає будь-які з таких дій, вчинених з наміром знищити, повністю або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: (a) вбивство членів групи; (b) заподіяння серйозних тілесних або психічних ушкоджень членам групи; (c) умисне створення для групи умов життя, розрахованих на те, що вони призведуть до її фізичного знищення повністю або частково; (d) застосування заходів, спрямованих на запобігання народженню дітей всередині групи; (e) примусове переміщення дітей з групи в іншу групу.

Таким чином, примусове переміщення чи депортація українських дітей до російської національної групи може становити собою геноцид. Вважаємо, що це має бути відображено в тексті Звіту.

Професорка Вероніка Білкова (Чеська Республіка)
Професорка Сесілі Геллештвейт (Норвегія)
Професорка Еліна Штейнерте (Латвія)

Прага-Рига-Осло, 6 квітня 2023 року

Його Високоповажності
Послу Олександру Лукашевичу
Постійному представникові Російської Федерації при ОБСЄ

Копія: п. Маттео Мекаччі, директору Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ)

Представникам 45 держав-учасниць, та України

Ваша Високоповажносте,

30 березня 2023 року, делегації 45 держав-учасниць ОБСЄ після консультацій з Україною задіяли Московський механізм згідно з пунктом 8 Московського документа. Вони звернулися із проханням, щоб Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ) звернулося до України за погодженням запрошення місії експертів, завдання якої полягатиме у тому, щоб *«грунтуючись на попередніх висновках, встановити факти й обставини щодо можливих порушень відповідних зобов'язань ОБСЄ, порушень і недотримання прав людини, порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, а також можливих випадків воєнних злочинів та злочинів проти людяності, пов'язаних з або скоєних внаслідок примусового переміщення дітей у межах тимчасово контрольованих або окупованих Росією частин території України та/або їх депортації до Російської Федерації; а також у зборі, консолідації та аналізі цієї інформації з метою надання рекомендацій; наданні інформації відповідним механізмам підзвітності, а також національним, регіональним або міжнародним судам чи трибуналам, які мають або можуть у майбутньому мати юрисдикцію»*. За результатами цього запиту, 4 квітня 2023 року Україна сформувала місію у складі трьох експерток, що підписалися нижче. Місія повинна надати свій звіт до 25 квітня 2023 року.

Мандат місії стосується подій, які, незважаючи на те, що відбуваються на території України та стосуються громадян України, також стосуються дій, які нібито вчиняються особами, що діють від імені або під контролем Російської Федерації. Оскільки відповідно до пункту 6 Московського документа *«місія може конфіденційно отримувати інформацію від будь-якої особи, групи чи організації з питань, які вона розглядає»*, ми хотіли б запросити Російську Федерацію співпрацювати з нашою місією та ділитися з нами будь-якою інформацією, якою вона може володіти та яка може допомогти нам у виконанні нашого мандату. Зважаючи на це, ми будемо дуже вдячні за можливість зустрітися з Вами. Ми також будемо раді отримати інформацію та контакти з такими органами влади:

- Управління Верховного комісара з прав людини в Російській Федерації,
- Управління Уповноваженого Президента з прав дитини в Російській Федерації,
- Урядова комісія у справах неповнолітніх і захисту їх прав,
- Міністерство освіти Російської Федерації,
- Національне інформаційне бюро.

Ми будемо вдячні за надання нам копій будь-яких письмових повідомлень, у тому числі листів, які будь-яке з цих представництв, або інші органи Російської Федерації, надіслали будь-яким органам влади в Україні щодо предмету цього мандату, а саме, питання перевезення дітей до Росії. Ми також будемо вдячні, якщо Ви надасте нам інформацію про загальну кількість та поіменний список дітей без супроводу з України, які були прийняті в Російській Федерації починаючи з 24 лютого 2022 року, а також про кількість дітей з цієї групи, яких було усиновлено або влаштовано в прийомні сім'ї.

Заздалегідь дякуємо Вам за підтвердження отримання цього листа та люб'язну відповідь на нього. З огляду на часові рамки, передбачені для роботи місії, ми будемо вдячні за отримання вашої відповіді до 17 квітня 2023 року.

З повагою

/Підпис/
Вероніка Білкова

/Підпис/
Сесілі Геллештвейт

/Підпис/
Еліна Штейнерте

Професорка Вероніка Білкова (Чеська Республіка)
Професорка Сесілі Геллештвейт (Норвегія)
Професорка Еліна Штейнерте (Латвія)

Прага-Рига-Осло, 6 квітня 2023 року

Його Високоповажності
Послу Євгену Цимбалюку
Постійному представникові України при ОБСЄ

Копія: п. Маттео Мекаччі, директору Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ)

Представникам 45 держав-учасниць, та України

Ваша Високоповажносте,

30 березня 2023 року, делегації 45 держав-учасниць ОБСЄ після консультацій з Україною задіяли Московський механізм згідно з пунктом 8 Московського документа. Вони звернулися із проханням, щоб Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ) звернулося до України за погодженням запрошення місії експертів, завдання якої полягатиме у тому, щоб *«грунтуючись на попередніх висновках, встановити факти й обставини щодо можливих порушень відповідних зобов'язань ОБСЄ, порушень і недотримання прав людини, порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, а також можливих випадків воєнних злочинів та злочинів проти людяності, пов'язаних з або скоєних внаслідок примусового переміщення дітей у межах тимчасово контрольованих або окупованих Росією частин території України та/або їх депортації до Російської Федерації; а також у зборі, консолідації та аналізі цієї інформації з метою надання рекомендацій; наданні інформації відповідним механізмам підзвітності, а також національним, регіональним або міжнародним судам чи трибуналам, які мають або можуть у майбутньому мати юрисдикцію»*. За результатами цього запиту, 4 квітня 2023 року Україна сформувала місію у складі трьох експерток, що підписалися нижче. Місія повинна надати свій звіт до 25 квітня 2023 року.

Мандат місії стосується подій, які відбуваються на території України та стосуються громадян України. Таким чином, ми вважаємо, що Ваша держава може мати у своєму розпорядженні інформацію та матеріали, які мають значення для виконання нашої місії. Оскільки відповідно до пункту 6 московського документа *«місія може конфіденційно отримувати інформацію від будь-якої особи, групи чи організації з питань, які вона розглядає»*, ми хотіли б запросити Україну співпрацювати з нашою місією. Ми будемо особливо вдячні отримати інформацію та контакти з такими органами влади:

- Генеральна прокуратура України,
- Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України,
- Національне інформаційне бюро України,
- Офіс Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини,
- Уповноважений Президента України з прав дитини,
- Національна соціальна служба,

- Постійний представник Президента України в Автономній Республіці Крим,
- Національна поліція України, та
- Організації громадянського суспільства, особливо фундації СОС Дитячі Містечка та Врятуй Україну.

Окрім того, будемо вдячні за надання нам копій будь-яких письмових повідомлень, у тому числі листів, які будь-яке з цих представництв, або інші органи України, надіслали будь-яким органам влади в Російській Федерації щодо предмету цього мандату. Ми також будемо вдячні, якщо Ви надасте нам інформацію про загальну кількість та поіменний список дітей без супроводу з України, які були переміщені до Російської Федерації починаючи з 24 лютого 2022 року, а також до цієї дати.

Заздалегідь дякуємо Вам за підтвердження отримання цього листа та люб'язну відповідь на нього. З огляду на часові рамки, передбачені для роботи місії, ми будемо вдячні за отримання вашої відповіді до 17 квітня 2023 року.

З повагою

/Підпис/
Вероніка Білкова

/Підпис/
Сесілі Геллештвейт

/Підпис/
Еліна Штейнерте

Постійна Місія України
при міжнародних організаціях у Відні

Валнерштрассе 4,
Відень, 1010, Республіка
Австрія
(431)479 7172
pm_io@mfa.gov.ua

№4131/36-180/7-42542

Відень,
14 квітня 2023 року

Шановні професорки,

У відповідь на Ваш лист від 6 квітня 2023 року, дозвольте мені перш за все щиро подякувати Вам за готовність виступити експертками Місії ОБСЄ Московського механізму людського виміру, присвяченої питанням депортації дітей в контексті порушень прав людини та гуманітарних наслідків агресивної війни росії проти України.

Як Вам відомо, Механізм ОБСЄ був задіяний 30 березня 2023 року за ініціативи 45 держав-учасниць ОБСЄ в тісній співпраці з Україною. До цього листа додається до Вашої уваги копія Заяви делегації України з цього приводу.

Ми переконані, що діяльність Вашої місії, та підготовлений нею звіт зроблять суттєвий внесок у міжнародні зусилля із встановлення справедливості, а також сприятимуть притягненню до відповідальності організаторів та виконавців злочинів росії.

Українська сторона готова підтримувати плідну співпрацю з Вашою місією експертів, та ми очікуємо Вашого візиту до України 17-18 квітня 2023 року (пропозиції щодо програми візиту додаються).

Прийміть, шановні професорки, запевнення у моїй найвищій повазі.

Додатки: на трьох аркушах.

/Підпис/
Євген Цимбалюк

Посол,
Постійний представник України
при міжнародних організаціях у Відні